

Osvrti, prikazi, recenzije

Osvrt
UDK 327 (47)

Iztok Simoniti

Sovjetska diplomacija
Andrej Andrejevič Gromiko
U svjetskoj areni

August Cesarec, Zagreb 1984.

Andrej Andrejevič Gromiko (1909), u početku kao izvršilac, a kasnije kao stvaralac sovjetske vanjske politike, nedvojbeno je jedna od najmarkantnijih osoba u diplomaciji dvadesetog stoljeća. Gromiko je karijeru počeo 1936. godine kao znanstvenik u Institutu za ekonomiju Sovjetske akademije znanosti, a 1939. bio je premješten u diplomatsku službu. S trideset godina specijalizirao se za američko-sovjetske odnose. Od tada je njegova karijera u neprestanom usponu, što je izuzetna pojava. Iste je godine bio premješten u sovjetsku ambasadu u Washingtonu kao ministar savjetnik, a 1943. postao je ambasador. Od trenutka kad je rat između saveznika i sila osovine dosegao vrhunac Gromiko je bio sudionik svih važnih političkih događaja: sudjelovao je na međunarodnim konferencijama, u toku rata i poslije rata, na kojima su se SAD, Velika Britanija i SSSR pogađali o tome kakva će biti politička karta svijeta, na konferenciji u Dumbarton Oaksu i San Franciscu, gdje su se velike sile dogovorile o osnovnim principima Povelje Ujedinjenih naroda, 1945. na konferenciji na Jalti, na kojoj su se saveznici dogovorili o podjeli interesnih sfera, i na konferenciji u Potsdamu, koja je u vezi s pitanjima Poljske, denacifikacije i demilitarizacije Njemačke uzrokovala duboka i presudna razilaženja među saveznicima antihitlerovske koalicije. Jaltka i potsdamska konferencija samo su potvrdile da su velesile (dakle i Sovjetski Savez), doduše, imale zajednički cilj (uništenje nacizma), ali da su njihovi interesi bili različiti. U tom smislu obje konferencije znače neslužbeni uvod u hladni rat među velesilama, koji je u toku desetljeća doveo do sadašnjih nepremostivih ide-

oloških i političkih raskoraka između Istoka i Zapada. Poslije Staljinove smrti 1953. Gromiko je kao ambasador u Londonu premješten u Moskvu i imenovan za prvoga zamjenika ministra vanjskih poslova, a 1957. postao je ministar, zadržavši taj položaj sve do danas.

Gromiko ima, dakle, za sobom četiri i pol desetljeća diplomatske i političke karijere. Zbog sposobnosti da unatoč mnogim dramatičnim promjenama u SSSR-u ostane fizički i politički prisutan, moderni povjesničari uspoređuju ga s Napoleonovim ministrom vanjskih poslova Talleyrandom (vidjeti: T. Toraldo-Serra, *Gromiko*, Rivista di studi politici internazionali, br. 6-9, Firenca 1983. str. 490).

Budući da je Gromiko u tako dugoj karijeri nesumnjivo bio sudionik mnogih važnih političkih događaja, koji su presudno utjecali na sadašnji odnos sila u svijetu, čitalac opravdano očekuje da će u njegovu djelu naći niz objašnjenja, mišljenja i stajališta o tim događajima ili podataka iza kulisa, koje znaju, ili su im na raspolaganju, samo »posvećeni«. Odmah valja reći da u Gromikovo knjizi nema ničega takvoga. Knjiga je izbor (po autorovu mišljenju) važnih govora koje je održao na partijskim kongresima i međunarodnim konferencijama, a uz to u njoj nalazimo i niz izvjava i članaka objavljenih u različitim sovjetskim publikacijama. Riječ je, dakle, o izboru govora, članaka, izvjava, zdravica itd. od 1966. do 1982. godine, iz kojih čitalac treba da shvati osnovna načela, strategiju i taktiku sovjetske vanjske politike. Moramo naglasiti da čitalac iz takvog načina iznošenja građe ne može shvatiti evoluciju sovjetskih stajališta u vezi s međunarodnim problemima, jer se sovjetska vanjska politika u posljednjih šesnaest godina ni u čemu nije promijenila. Pažljiv će čitalac, doduše, opaziti da u ovom trenutku međunarodni problemi dobivaju različite naglaske, koji dokazuju samo to da je Gromiko prvorazredni diplomat koji je u svakoj situaciji sposoban profinjeno osjetiti duh vremena i ocijeniti potrebu političkog trenutka.

Knjiga *U svjetskoj areni*, dakle, nije politička biografija sovjetskog ministra vanjskih poslova, koji bi, svakako, imao što reći, nego izbor službenih stajališta, doduše, brižljivo odmjerenih. Gromiko sebi dopušta nešto više žestine

samo u kritici kineske vanjske politike. Pri tome ne skriva nezadovoljstvo kad kaže da SAD u odnosima sa SSSR-om vješto igraju na »kartu Kine«, zbog čega su, po njegovu mišljenju, male mogućnosti da će Kina i SSSR naći zajednički jezik.

Odnosi između SFR Jugoslavije i Sovjetskog Saveza prikazani su samo na osnovi četira pozdravna govora koje je Gromiko uputio nekadašnjim jugoslavenskim ministrima vanjskih poslova: Nikeziću, Tepavcu, Miniću i Vrhovcu. Gromiko i u uvodnoj riječi, namijenjenoj jugoslavenskom čitaocu, daje svoje viđenje povijesnog presjeka jugoslavensko-sovjetskih odnosa, i tu započinje s diplomatskim odnosima Crne Gore i Rusije Petra I na početku 18. stoljeća, zaštitom srpskih ustanika 1804. i sudjelovanjem »na stotine ruskih dobrovoljaca i oficira« u borbama srpskog naroda za oslobođenje 1876-1878. godine.

Razdoblje poslije drugoga svjetskog rata (1948. godinu neposredno ne spominje) Gromiko rješava konstatacijom da je između dviju zemalja došlo »više puta do napetih odnosa«, ali da je značajno da su »obje zemlje našle u sebi dovoljno snage... uzajamnu težnju i dobru volju« za obnovu normalnih odnosa. Jugoslavensko-sovjetske odnose poslije drugoga svjetskog rata karakteriziraju tri razdoblja: prvo je razdoblje prijateljstva i savezništva u prvim godinama poslije rata; drugo je razdoblje Informbiroa (1948); treće razdoblje obuhvaća postupnu normalizaciju poslije Staljinove smrti 1953, kad je Gromiko, kao prvi zamjenik ministra vanjskih poslova te od 1957. kao ministar vanjskih poslova, sam sudjelovao u poboljšanju odnosa između dviju zemalja. Poslije potpisivanja Beogradske deklaracije 1955. i Moskovske deklaracije 1956. godine te odnose možemo, diplomatskim jezikom, označiti kao korektne. Za Jugoslaviju su osnovna načela što ih sadrže spomenute deklaracije (ravnopravnost, neuplitanje, poštovanje teritorijalnog i političkog integriteta, te pravo na različite putove u izgradnji socijalizma) *conditio sine qua non* normalnih međunarodnih odnosa.

Održavanje odnosa u skladu s načelima Beogradske i Moskovske deklaracije bit će i ubuduće jedna od glavnih preokupacija jugoslavenske vanjske politike. Objе deklaracije sadrže načela kojih se Jugoslavija u praksi pridržava u oblikovanju odnosa s objema velikim silama. Osobito, pak, ako imamo na umu

da SAD (potpredsjednik Bush) u posljednje vrijeme poriču da je na Jalti bio sa Sovjetskim Savezom postignut sporazum o podjeli interesnih sfera, te da završni dokument konferencije u Helsinkiju o sigurnosti i suradnji u Evropi iz 1975. potvrđuje podjelu i status quo samo u Evropi. S druge strane, sovjetska je štampa više puta demantirala da je Sovjetski Savez ikada sudjelovao u pregovorima o podjeli interesnih sfera u Jugoslaviji.

Zanimljiv je dio ove knjige Gromikov članak »Lenjin i vanjska politika Sovjetskog Saveza« i referat što ga je Gromiko održao 1983. godine, u povodu izbora Andropova za predsjednika Prezidija Vrhovnog Sovjeta, pod naslovom »O međunarodnoj situaciji i vanjskoj politici Sovjetskog Saveza«. U ovim prilogima Gromiko nas upoznaje s osnovnim smjernicama, strategijom i praksom sovjetske vanjske politike. Glavni je naglasak na ulozi diplomacije kao instrumenta ostvarivanja vanjske politike. Za Gromika, kao profesionalnoga diplomata, diplomacija nije samo način djelovanja u međunarodnim odnosima putem pregovora, ili skup metoda što ih pri tome upotrebljavaju diplomati, kao ni samo vještina ili poziv, nego i sredstvo političke bitke s jakom ideološkom komponentom.

Za Gromika je Lenjin utemeljitelj sovjetske vanjske politike i tvorac njezine diplomatske službe. A posebno je Lenjin zaslužan »za odgoj cijele generacije diplomata novog tipa, sovjetskih diplomata koji u međunarodnoj areni nisu branili eksploatorsku klasu, nego interese radnika naprednoga socijalističkog uređenja«. Uz to, Gromiko dodaje: »...Za takav se lenjinski pristup sovjetske diplomacije i danas zauzima KPSS« (str. 464).

Od 1917. do 1939. godine, kad je Gromiko stupio u diplomatsku službu, sovjetska je diplomacija doživjela najrazličitije promjene. Oktobarska revolucija zahtijevala je radikalniji zaokret u vanjskoj politici boljševičke Rusije. Riječ je o Lenjinovu Dekretu o miru (8. studenoga 1917) i izjavi Trockoga dva tjedna kasnije (u povodu objavljivanja tajnih sporazuma koje je sklopila carska Rusija) o ukidanju diplomacije i uspostavljanju »poštene narodne i istinski demokratske vanjske politike«. Oktobarska revolucija praktično je ukinula diplomaciju i rasformirala njezinu organizacijsku strukturu. Komesarijat vanjskih poslova (Narkomindel) postao je skoro

agencija za širenje propagande i objavlivanje tajnih sporazuma (vidjeti: T. Uldricks, *The Soviet Diplomatic Corps*, *Jahrbücher für Geschichte Ost Europas*, 23, br. 2, 1975, str. 213—224). Takav revolucionarni stil u pregovorima boljševička je vlast prvi put upotrijebila u zimu 1917/1918. u Brest-Litovsku, gdje je trebalo da se postigne sporazum o miru s centralnim silama. Trocki, koji je potpuno pobijao tradicionalne diplomatske metode pregovaranja, nije revolucionarnim metodama postigao ništa drugo osim to da je boljševička Rusija morala potpisivati teške i sramne mirovne uvjete. Trocki svoje govore nije usmjeravao drugoj strani pregovaračkog stola, nego se nadao da će njegovi apeli potaknuti revoluciju radnika u Njemačkoj, Austro-Ugarskoj i drugim zemljama Velike antante, što se nije dogodilo. Taj prvi poraz na diplomatskom polju potakao je Lenjina da umjesto »revolucionarne« diplomacije ponovno uspostavi tradicionalnu diplomaciju. J. V. Čičerin, bivši aristokrat koji se priključio revoluciji, u nekoliko je godina na čelu Narkomindela reorganizirao zato diplomatsku službu.

Tridesetih godina ovoga stoljeća, povećao se značaj diplomacije i potreba za diplomatima. Diplomacija je trebala stvoriti uvjete i potražiti mogućnosti zaustavljanja rastuće moći nacizma i fašizma te zahtjeva Njemačke i Italije za revizijom versajskog mirovnog ugovora i rekonstrukcijom Evrope.

Uspom totalitarizma u Njemačkoj, Italiji i Sovjetskom Savezu uzrokovao je drukčije djelovanje diplomacije. U diplomaciji je počeo prevladavati duh *raison d'Etat*, Realpolitik i duh neograničene demonstracije i upotrebe sile. U sovjetsku su diplomatsku službu u tom razdoblju regrutirani profesionalni diplomati.

Velike čistke, koje je Staljin proveo između 1936. i 1938. godine, ostavile su teške posljedice i na tom području.

Gromiko je 1939. godine stupio u diplomatsku službu. Ta je godina za sovjetsku vanjsku politiku važna u dva pogleda: prvo, zato što je Sovjetski Savez definitivno priznat na međunarodnoj sceni i drugo, zato što je Staljin prodorom u svjetsku politiku pokušao prekinuti izolaciju u kojoj je bio SSSR. Posrijedi je bilo ostvarenje Staljinove koncepcije takozvane kolektivne sigurnosti, prema kojoj bi trebalo da se, prije svega, zapadne zemlje uključe u održavanje mira i stabilnosti u svijetu. Sovjetska

diplomacija nije uspjela zaustaviti slabljenje značenja Lige naroda i porast njemačkog, talijanskog i japanskog militarizma. Sklapanje pakta o nenapadanj, koji je Staljin potpisao s nacističkom Njemačkom 1939. (pakt Molotov-Ribbentrop), i težnja za razvijanjem odnosa sa SAD znače pokušaj probijanja izolacije. Staljin je bio uvjeren da će Rooseveltova Amerika u slučaju rata biti značajan ekonomski, politički i, prije svega, vojni partner SSSR-a.

Odstranjanjem Litvinova i postavljanjem Molotova za ministra vanjskih poslova 1939. godine, Staljin je diplomaciju još više personalizirao, vjerujući da diplomacija, unatoč transformacijama što ih je doživjela, nije izgubila značaj kao važan instrument državne moći. Staljin je cijenio diplomaciju kao vanjsko-politički instrument samo u trenucima političke i vojne nemoći zemlje, dakle u trenucima krize.

S ulaskom SAD u rat i s nastankom Velike koalicije (najveće koalicije u svjetskoj povijesti) dolazi do savezništva zemalja koje su, doduše, imale snažan zajednički interes (poraziti sile Osovine), ali i duboko oprečne političke i ideološke interese. U tom je smislu uloga Gromika kao ambasadora i pregovarača u Washingtonu u toku drugoga svjetskog rata izuzetno važna, jer se suočavao s problemima vođenja zajedničkog rata s drugom strankom u koaliciji (SAD), održanja koalicije zemalja s oprečnim političkim interesima i dogovaranja s partnerima u koaliciji o novoj političkoj karti svijeta nakon rata. Gledano retrospektivno, različite su posljedice drugoga svjetskog rata za diplomaciju: zbog raspada evropskih kolonijalnih imperija i rađanja niza novih država u trećem svijetu diplomacija se globalizirala; postupno pomicanje političkih interesa iz Evrope u nove centre političke i vojne moći u svijetu, te pojava socijalizma kao nove globalne snage uzrokovali su prilagodavanje diplomacije novim okolnostima. Svih tih promjena bile su svjesne i tri velike sile antihitlerovske koalicije: Velikoj Britaniji je bilo jasno da će se poslije rata Britanski imperij naći u posve drukčijem položaju nego što je bio prije 1940. godine, pa je zato upravo diplomacijom htjela odgoditi ili barem produžiti to razdoblje promjene odnosa. SAD je rat objektivno otvorio put do vodeće sile u međunarodnim odnosima, jer su one, zahvaljujući svojoj moći i geografskoj udaljenosti od glavnih boji-

Staljinu je, pak, pobjeda antihitlešta, postale vodeća politička, vojna i ekonomska snaga u svijetu. Krovne koalicije značila mogućnost ostvarenja one vizije u međunarodnim odnosima koja je trebalo da, prije svega, spriječi ponavljanje povijesti i jednom zauvijek eliminira opasnost što je SSSR-u prijetila sa Zapada, ponajprije njemačku opasnost. U posljednjih nekoliko stoljeća Rusiji je, zapravo, najveća opasnost uvijek prijetila sa Zapada, i zato je Staljin, posebno na konferencijama na Jalti i u Potsdamu, želio postići takvu podjelu svijeta koja bi prekinula tu povijesnu zakonitost. Zid koji će SSSR štiti od novih napada sa Zapada trebalo je da zato čine zemlje koje bi sa SSSR-om bile vezane posebnim sporazumima o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći. U zemljama koje će imati ulogu obrambenog zida trebalo je da, po Staljinovoj koncepciji, najprije nastanu promjene u sistemu vlasti.

Gromiko je kao ambasador i stalni predstavnik SSSR-a u Ujedinjenim narodima ostao u Washingtonu sve do 1948. godine, te je imao priliku aktivno sudjelovati u svim etapama odnosa među saveznicima, posebno onda kad su sporovi o konkretnim pitanjima, »oplemenjeni« sve dubljim ideološkim suprotnostima, uzrokovali raspad koalicije.

Razdoblje hladnog rata 1946-1953. imalo je dugoročne posljedice za sovjetsku diplomaciju. Dok je u toku drugoga svjetskog rata značenje sovjetske diplomacije raslo, u razdoblju hladnog rata njezina je vrijednost pala na najnižu točku.

Novi Politbiro, s Hruščovom na čelu, bio je svjestan toga kakvu je golemu štetu Staljinova politika nanijela na području međunarodnih odnosa. U procesu probijanja izolacije i otvaranja novih kanala međunarodnog komuniciranja najvažniju ulogu morala je odigrati upravo diplomacija. Resor vanjskih poslova još je bio u rukama V. M. Molotova, koji je i poslije Staljinove smrti nastojao zadržati čvrstu vanjskopolitičku liniju, želeći spriječiti promjene što ih je namjeravao provesti Hruščov i time za sebe zadržati najviše političke funkcije. S druge strane, Hruščov je u ministarstvo vanjskih poslova regrutirao partijske kadrove koji su trebali kontrolirati provođenje nove politike. A ona je postupno dobivala sve jasnije konture. Suprotno Staljinovu bipolarizmu, Hruščov je pri stvaranju tzv. global-

ne politike profesionalizirao i, u pozitivnom smislu, politizirao sovjetsku diplomaciju, što se za nekoliko godina pokazalo kao najvažniji korak kojim su uvelike popravljene greške iz Staljinova razdoblja. Naglasak je bio na odgaganju diplomata specijalista za pojedina područja, koji su trebali biti, s jedne strane, i profesionalno i politički sposobni pripremiti prodor u zemlje trećega svijeta a, s druge strane, izravno se uhvatiti u koštac sa svojim zapadnim suparnicima.

U vrijeme Hruščova najvažnija uloga bilateralne i multilateralne diplomacije bilo je provođenje doktrine mlrojljubive koegzistencije, koja je bila proklamirana kao novi smjer u teoriji, praksi i strategiji sovjetske vanjske politike. Hruščov je takvom vanjskom politikom želio prekinuti izolaciju i prijeći u ofenzivu za sovjetsku globalnu prisutnost. Unatoč svemu to razdoblje možemo označiti kao uspješno za sovjetsku diplomaciju i vanjsku politiku koja se probila na međunarodnu scenu. Diplomacija se aktivirala i ostvarila — prije svega prodorom u zemlje trećeg svijeta — uvjete za, više ili manje, stalnu sovjetsku vojnu i političku prisutnost.

Pošto je Hruščov odstupio s položaja, pokazalo se da mu njegovi nasljednici predbacuju samovolju u vođenju vanjske politike (kako prema Zapadu, Kini, Albaniji, tako i prema zemljama socijalističkog lagersa — intervencija u Mađarskoj 1956). Posebno je Hruščovljeva politika u vrijeme kubanske krize 1960. godine doživjela kritiku njegovih nasljednika (tada je SSSR dopremio na Kubu rakete, a kasnije ih je morao vratiti pod američkom kontrolom). Gromikova je zasluga u tome vremenu što je vanjskopolitička egzekutiva u svoj rad uključila znanstvenike. Bio je osnovan niz regionalnih instituta koji su pratili razvoj međunarodnih odnosa u pojedinim dijelovima svijeta.

Samostalnjiju ulogu u kreiranju, iniciranju i, djelomično, u vođenju vanjske politike, Gromiko je dobio tek 1965. godine, kad su na vlast došli Kosigin, kao državni, i Brežnjev, kao partijski šef. Obojica su vanjskoj politici pridavali poseban značaj. Početkom sedamdesetih godina sovjetske državne interese politički su zastupale 144 ambasade i konzulata, a Sovjetski Savez bio je uključen u rad 400 međunarodnih organizacija.

U drugoj polovici šezdesetih i u sedamdesetim godinama porastao je zna-

čaj multilateralne diplomacije (pregovaranja više strana), čime su povećani zahtjevi za većim brojem diplomata specijalista za pojedina područja. To je razdoblje formalizacije detanta kao vodećeg načela u sovjetsko-američkim odnosima, razdoblje odlučujućeg prodora sovjetske diplomacije i politike u treći svijet, te neizvjesnosti o tome kako će SAD reagirati na geopolitičke promjene u svijetu.

Iako se Andropovu kao šefu partije i države, koji je bio na vlasti samo godinu dana, pripisuju pozitivne promjene u unutrašnjoj politici, glavni pravci vanjske politike nisu promijenjeni (posebno u pogledu Afganistana, Poljske, Kine, glavnih kriznih žarišta u svijetu i cijeloga sklopa problema u odnosima s drugom velikom silom). Vanjskopolitičke teme bile su neprestano prisutne u javnim nastupima Andropova, što dokazuje da je on pripisivao međunarodnim odnosima veliki značaj.

Naposlijetku, možemo konstatirati da sovjetska diplomacija i pregovaračka tehnika posjeduju neke stalne karakteristike. Osim geografskih, ekonomskih i povijesnih okolnosti koje uvelike određuju stil sovjetske diplomacije, u praksi prevladava uvijek prisutna zabrinutost za vlastitu sigurnost. U prošlosti je taj osjećaj neprestano ugroženosti bio definiran u doktrini »Rusije kao zemlje koja je uvijek u opasidi«, kasnije u doktrini »kapitalističkog okruženja«, a u novije vrijeme iskazuje se u isticanju mogućnosti »izbijanja atomskog sukoba« (usp. *Soviet Diplomacy and Negotiating Behavior*, Committee on Foreign Affairs, USA Library of Congress, 1979, str. 517—525).

Druga je karakteristika sovjetske diplomacije njezina ideološka usmjerenost, što u praksi znači da se svakome međunarodnom problemu pripisuje ideološka dimenzija. Kroz konzervativno-naprednu, socijalističko-kapitalističku, klasno-besklasnu, eksploatorsko-neeksploatorsku optiku odvijaju se diplomatski pregovori o gotovo svim međunarodnim problemima. Ideološki pristup, u biti, premašuje okvire tradicionalne diplomatske tehnike i taktike.

Treća je karakteristika neposredan utjecaj i kontrola partije u resoru vanjskih poslova, što se provodi pomoću, više ili manje, stalnih institucionaliziranih oblika.

Sovjetska je diplomacija osobito poslije Staljinove smrti doživjela neke

važne promjene. Diplomatski se aspekt uvelike profesionalizirao, što diplomatima specijalistima za pojedina područja, koji ne dolaze iz političkih (partijskih) struktura, omogućuje veći utjecaj u izradi ocjena i analiza međunarodnih problema na osnovi kojih se oblikuju strategija i praksa sovjetske vanjske politike. Zato sovjetska diplomacija, po mišljenju poznavalaca, a unatoč spomenutim karakteristikama, pripada jednoj od najsposobnijih vanjskopolitičkih službi u svijetu.

Prevela sa slovenskoga:
Pavica Hromin

Recenzija
UDK 159.9

Elias Canetti Masa i moć

GZH, Zagreb 1984.

Elias Canetti jedan je od poznatih njemačkih pisaca, čija vrijednost i značenje pripadaju cijelom svijetu. Njegovi suvremeni njemačke (i evropske) književnosti. Pored niza drama, pripovijetki, romana i putopisa, objavljuje, za razliku od većine kolega, i esejističke analize koje teže ne-fiksijskom odnosu spram aktualnoga u zbilji. U takve njegove radove pripada (prije svega ostalog) opsežna i konzekventno izvedena zbirka eseja pod naslovom *Masa i moć*, knjiga koja, na način izuzetan u suvremenoj literaturi, pomiruje sistematsku analizu s esejističkim detaljiranjem, znanstveni pristup s filozofskim uvidima, raščlambu teorijskih stajališta s pripovjedačkim ekskursima. Svi su ovi tipovi odnosa spram već i naslovom zadane relacije (i fenomena koji ju uspostavljaju, odnosno bivaju njome uspostavljeni) utemeljeni u polaznom (te stoga i nepropitnom) demokratskom svjetonazoru, na osnovi kojega i slijede aspektualne analize pojedinih — u najširem smislu pojma: političkih i socijalnih — fenomena i njihovih egzistencijalno relevantnih osobina.

Masa i moć predstavlja po sadržaju i ambiciji cjelovito djelo, no veoma se

lagano stječe utisak da je riječ o zbirci (posebice metodički) raznorodnih tekstova, premda je osnovna problemska nit izložena posve precizno ustanovljenim slijedom. Pokazuju to, uostalom, već i naslovi poglavlja na koja je knjiga podijeljena: »Masa«, »Hajka«, »Hajka i religija«, »Masa i povijest«, »Utroba moći«, »Preživjeli«, »Elementi moći«, »Zapovijed«, »Preobražaj«, »Aspekti moći«, »Vlast i paranoja«. Raspravljajući započinje (u osnovi reduktivno-psihologijski) intoniranim ocrtavanjem straha čovjekova od dodira kao osnove njegove težnje za zbijanjem u masu. U masi se ovaj poriv obrće u suprotnost, u »gubitak straha od dodira koji pripada masi« (10) — pritom se, u osnovi, psihologijska pretpostavka, korelira empirijski ustanovljenim obrascima ponašanja, no Canettija ovo polazno metodičko dvojestvo ne ometa u daljnjoj izgradnji teorije. Masa tako — prividno — nastaje ni iz čega (na osnovi pretpostavljenog osjećajnog poriva) i svagda je moguće da se ponovno razluči, da prestane njezina nadindividualna posebnost koja se, u daljim razmatranjima, iskazuje odlučnim čimbenikom čovjekova opstanka u različitim povijesnim situacijama (suvremenoj posebice), segmentima društvena života ili momentima individualnog opstanka. Temeljna su svojstva supstrata tako zadobivenog pojma mase: težnja stalnom rastu, jednakost koja vlada unutar nje, tendencija ka unutrašnjoj gustoći, te potreba za usmjerenjem. Varirajući te osobine mase u pojedinim — historijskim ili metodički pretpostavljenim — masovnim stanjima Canetti daje potanki pregled različitih fenomenalnih osobina masovnosti.

Iskonsko utemeljenje mase kao ljudskog društvenog odnosa, tj. kao načina skupne egzistencije ljudi ili, čak, kao elementa tvorenja ljudske društvenosti dano je — kako to Canetti ustvrđuje — u ustrojstvu hajke. Lovačka, ratnička, žalobna ili hajka množenja (pokazane, uglavnom, na socijalno-antropologijskom materijalu) oblici su odnosa iz kojega »potječe i masa, u modernom smislu te riječi« (77). Analizu pojedinih oblika hajke slijedi prijelaz na usporedive fenomene kao momente religijskih rituala. Sad je prijelaz omogućen razmatranjem osobina prvobitnih religija vezanih uz lov i ratničke hajke kao paralele kasnije formiranim religijama (posebice islamu), te, konačno, analizom mjesta »kristala mase« u katolicizmu s obzi-

rom na njegovu, samorazumijevanjem zadanu, odbojnost spram masovnosti (koju, međutim, posebice u modernim izbojima, ne uspijeva načelno izbjeći).

Naredni korak analize obuhvaća povijesni kontekst masovnosti, ponajprije razlikovanje među masovnim simbolima pojedinih nacija (na primjeru tradicije Engleza, Holandana, Nijemaca, Francuza, Svicaraca, Španjolaca, Talijana, Židova). Tomu slijedi ekskurs o suvremenim izbojima masovnosti (inflacija kao povezanost obezvređivanja novca i mase; parlamentarizam kao delegirana masovnost; socijalizam kao konzekventija štovanja proizvodnje pod pretpostavkom množenja). Budući da je u analizi socijalizma uvedena u diskusiju pravednost, odnosno raspodjela povezana s težnjom za povećanjem, zahvaćanjem, imanjem, logičnim se nadaje prijelaz na nutrinu, utrobu moći, posebice na paralelu s jelom, hvatanjem i gutanjem, kao paradigmatama hitijenja da se gospodujući uživa okolina. Odatle pak slijedi nužnost da se zubi umu kao simbol moći (izvanjski već uočivi glatkošću i porudanošću, što su, kasnije razvijene, temeljne odrednice Canettijeva shvaćanja moći). Izvođeci dalje ovu paralelu autor uglavljuje da je sve što se može jesti objekt moći, izjednačujući psihologiju jela i psihologiju moći (i, istovremeno, napuštajući time neke od dosega uvodnih analiza, prije svega pojmmljenu socijalnost odlučnih odnosa o kojima je ovdje riječ).

U analizi moći, koja je započeta iz neposredovano individualne konstitucije prohtjeva Canetti mora, iznova, nastojati oko zadobijanja društvenog lika moći — u razmatranju preživljavanja kao temeljne pretpostavke moći (odatle mu, zatim, slijedi besmrtnost kao slika apsolutne moći). Elementi moći koje Canetti posebice izdvaja vezani su prvenstveno uz njezin odnos spram sile (moć je pojmmljena kao trajna sila), odnosno, s druge strane, za odnos spram brzine (koja se, također, vezuje uz moć). Pored toga, kao apstraktni moment moći, pokazuje se pitanje (koje može djelovati poput kirurgova instrumenta), odgovor, te — u svakom slučaju — tajna.

U punom smislu socijalni kontekst moći uočen je tek kada se uzimlje u obzir moć kao odnos — osobine su tog odnosa prepoznate u zapovijedi, odnosno žalcu zapovijedi, kojim se sama zapovijed iskazuje kao obvezatna (poopćena je obvezatnost razumljena kao disciplina). No, sama zapovijed ne može

biti smatrana apsolutnim pojmom — Canetti se stoga koncentrira na istraživanje preobrazbi nužnih za izvršenje moći (na ovoj razini, na kojoj je početni, u biti individualno-psihologijski, pristup uz minimum posredovanja moguće uzeti u obzir kao socijalno relevantan, njegova analiza pokazuje ponajviše; primjerice u opisivanju odnosa figure i maske te, naročito, totemizma koji se smatra paradigmatičkim za preobrazbenu bit moći). Socijalne konzekvencije funkcioniranja moći (u više-manje uobičajenu, sociologijskom postavu) iskazuju se kao pitanja o prestižu, društvenom rangu, ugledu, slavi itd. Završno je razmatranje ovog odjeljka posvećeno, naizgled nepripravljenoj, konstrukciji odnosa vlasti i paranoje, no eksplikacije ovog dijela samo — u konzekvencijama — ponavljaju početnu, disciplinarno promotreno: psihologijsku pristupnicu. Niz primjera (uzetih iz života afričkih kraljeva i njemačkih političara) ima pokazati intimnu povezanost paranoje i obavljanja moći — dapače: potkrijepiti tezu o paranoji kao radikaliziranu naličju funkcionerstva moći, kao o uvjerenju posjednika moći o njihovu apsolutnu subjektivitetu.

Epilog donosi, zapravo, klasičnu tezu o prijetnji kao poanti moći, bez koje mase — s čijom je analizom knjiga i započela — kao konstitutivnog protupola i nema. Canetti time zatvara tematski krug svojeg rada, ali ga, kao opći okvir razmatranja, sam ne tematizira. Njegove nosive teze nisu bitno originalne (premda su, u pravilu, originalno formulirane), ali su iznošene i dokumentirane manjrom kakvu (ni po apstraktnosti, niti po nonšalantnosti) politolozi, psiholozi, sociolozi i drugi eksperti ne dostižu. Riječ je o *izuzetnom outsideru* među suvremenim političkim i socijalnim teoreticima (kojima se ovom knjigom Canetti, na osebujan način, priključuje). Knjiga je, odista, podložna brojnim (prije svega metodičko-disciplinarnim) prigovorima, nedostaju joj uvid ili, pak, kritička recepcija u dio za ovaj problematički sklop nezaobilazne teorijske i empirijske literature (Le Bon, Ortega y Gasset, Lipmann, Neumann, Reich, Fromm, Freud, Riesman itd.), ali, s druge strane, autor rabi mnogo u dosadašnjim diskusijama o ovom problemu netematiziranog »materijala« literarnog, historijskog, socijalno-antropologijskog karaktera. *Masa i moć* daje, riječju, jasan i konzekventan, a izuzetno jasno i razumljivo napisan, pregled niza tema

bez čijeg je konzekventnog recipiranja nepojmljiva egzistencija čovjeka u suvremenom društvu kao ko-egzistencija. Šteta je, ipak, što ovo izdanje — u veoma dobrom prijevodu Jasenke Platinic — nije popraćeno i odgovarajućim komentarom koji bi potanko ispitao odnos originalnosti autorova pristupa i prisnosa stručne literature.

Zarko Puhovski

Recenzija.

UDK 32 : 1 + 340.12

Zbornik

Praksa i politika

Liber, Zagreb 1983.

U središte suvremenoga filozofijskog razmatranja ulaze, jamačno, pitanja o politici i praktičnoj filozofiji, odnosno pitanja o mogućnostima čovjekova praktičnog življenja i djelovanja u političkoj zajednici. Obnovljeno zanimanje za problematiku prakse i politike kao svojevrsnih oblika umnog djelovanja — što se danas javlja u posvemašnjim nastojanjima suvremenoga čovjeka da dospije »do 'budnog' ili svjesnog i odgovornog života i djelovanja« u specifičnim uvjetima modernoga znanstveno-tehničkog svijeta — zahvaća postupno i naše filozofske krugove.

Pritom, problematizirajući u prvom redu navlastitu povijesnu situaciju u odnosu spram mišljenja tradicije, razmatranja otvaraju i razlažu opća mjestu i problemske sklopove pojma ljudske prakse i oblika zajedničkog života; zacijelo, to je pretpostavka razumijevanja suvremenosti.

Potvrdu i svjedočanstvo o stanju rasprave pruža na stanovit način zbornik radova *Praksa i politika*. Objelodanjen u biblioteci »Politička misao« kao treći nastavak edicije posvećene važnijim pitanjima suvremenosti, ovaj zbornik donosi priloge s filozofskog razgovora »Praksa i politika u suvremenom svijetu«, koji je 19. i 20. lipnja 1981. vođen na FPN u Zagrebu, te odabrana izlaganja s međunarodnoga postdiplom-

skog studija o Hegelovoj dijalektici i filozofiji prava, održana od 5. do 17. listopada 1981. u Dubrovniku.

Riječ je o zbirci instruktivnih razmatranja u kojima se istražuju raznovrsni kompleksi historijskih i aktualnih pitanja prakse i politike, sadržanih u dva tematski razdvojena dijela zbornika. U prvom i opsežnijem dijelu sabrani su tekstovi u kojima se tematizira Hegelova praktična filozofija, dok su u drugi dio uvršteni ostali prilogi sa spomenutoga filozofskog razgovora. Naznačeni problemski raspon seže od klasične i novovjekovne tradicije praktičke filozofije do suvremenoga poimanja fenomena prakse i politike, a težište raspravljanja počiva, dakako, na problematici Hegelove filozofije objektivnoga duha.

Bez pretenzije da se dade cjeloviti pregled razloženih shvaćanja i istraživanja valja ipak u kratkim crtama ukazati na sadržaj zbornika i značajnije teze i stavove pojedinih autora.

Prvi je dio zbornika osobito zanimljiv s obzirom na tematiziranje aktualnih problemskih sklopova Hegelova koncepta praktičke filozofije. U središtu suvremene diskusije Hegel se pojavljuje u sklopu obnavljanja interesa za praktičku filozofiju, prije svega stoga što njegova misao ima odlučno značenje za razumijevanje suvremenoga svijeta kao filozofija prekretnice i izvorišta suvremenosti. Naime, u njoj se — s obzirom na sustavno sažimanje povijesnih momenata zapadne filozofijske tradicije — rastvaraju utemeljujući povijesno-duhovni sklopovi naše epohe.

Koliko je suvremeno shvaćanje prakse i politike prožeto i određeno Hegelovim sintetičkim pokušajem posredovanja antičkoga i novovjekovnog principa dolazi do riječi u studiji pod osebujnim naslovom *Hegelova praktička filozofija i suvremeni svijet* priređivača zbornika Ante Pažanina. Polazeći od programa praktičke filozofije u širem značenju — što ga je postavio kasni Kant, a u modernom dobu ozbiljio tek i samo Hegel — Pažanin razlaže fundamentalne kategorije prakse i običajnosti te države i politike »kao njihova vrhunca u Hegela« (str. 26), nastojeći povući konzekvencije za naše razumijevanje prakse i politike u suvremenom svijetu. Pritom je naglasak stavljen na Hegelovo preuzimanje »supstancijalne običajnosti« iz klasične tradicije praktičke filozofije i izgradnju specifična pojma »svijeta« kao horizonta čovjekova praktičnog života.

Iz današnje se perspektive pokazuje da prevladavanje novovjekovna principa subjektivnosti i moralnosti ozbiljivanjem slobode i prava pojedinca u povijesno oblikovanoj »običajnoj supstancijalnosti«, odnosno u običajima i institucijama povijesnoga svijeta života, ne predstavlja naprosto dokidanje ili nijekanje čudo,rednosti i prava subjektivnosti, budući da Hegelov koncept običajne subjektivnosti — kako je naziva Pažanin — razvija i čudorednost i svijet. Otuda slijedi zaključak da *običajna supstancijalnost* predstavlja »takav razvitak subjektivnosti da ona prožme običaje i institucije postojećeg svijeta i da ona na taj način u običajnosti poprimi oblik koji je primjeren pojmu slobode — štoviše da sama subjektivnost postane 'apsolutni oblik i egzistentna zbiljnost supstancije« (str. 19).

O ukidanju principa moralnosti u običajnoj supstancijalnosti raspravlja u pojedinim aspektima Ludwig Siep u članku naslovljenom: *Što znači: »prevladavanje moralnosti u običajnosti« u Hegelovoj filozofiji prava?* U nastojanju da otkloni stanovite nesporazume prigovorâ i kritikâ, Siep tumači izvorne Hegelove stavove, obrazlažući da »prevladavanje moralnosti« valja pojmiti »diferenciranije nego što je to obično slučaj«. To, dakako, ne isključuje činjenicu da je »još mnogo toga problematično u Hegelovu prevladavanju moralnosti u običajnosti« (str. 46).

Tema filozofije države, koja je u Hegelovu sustavu pravne filozofije uvijek izazivala kontroverzije, predmet je razmatranja u članku Danila Pejovića *Poseban i opći interes u Hegelovu pojmu države*. Kroz nekoliko različitih stavaka Pejović u analizi ukazuje na filozofske pretpostavke Hegelova osebujna artikuliranja modela države, izvodeći usporedbe sa suvremenim razmatranjima o biti države. Taj stožerni problem filozofije države ne pripada prošlosti, nego je osnova sadašnjih rasprava o praksi i politici, naime »političko iskustvo države našega doba zacijelo... još uvijek stoji pred Hegelovim problemom i traži pravo rješenje sukoba interesa što ga postavlja sam bitak ljudske zajednice« (str. 59).

U prikazu »metodičkoga« *Razvoja pojma u Hegelovoj filozofiji prava* Hans Friedrich Fulda, nastavljajući ranija istraživanja posvećena tom »tipu teorije«, propituje postupak raščlanjivanja građe filozofije prava. Za ishodište razviđanja tog problema Fulda ne uzima eksplici-

ne Hegelove stavove o »razvoju pojma«, nego polazi od kritičkog suprotstavka »objektivnog i subjektivnog razvoja« u skladu da bude izložena po strogoj »dijalektičkoj shemi«, odnosno da se shema »spekulativno-logičkoga kategorijalnoga slijeda« primijeni na kategorijalni slijed filozofije prava; otklanjajući prigovore Iltinga, Hartmanna, Plamenatzja itd. Hegelovu »dijalektičkom« razvijanju pojma ozbiljenja prava, Fulda obrazlaže da se u Hegela ne radi o »stereotipnoj« predodžbi dijalektike koja svoju apstraktnu pojmovnu shemu nametne zbiljskom povijesnom procesu.

Nadalje, opsežan *Prilog Hegelovoj etici* Adriana Peperzaka — s velikim pretenzijama — donosi dosta prijedornih teza o Hegelovoj filozofiji morala i praktičkoj filozofiji uopće. Prije svega, kontroverzije izaziva Peperzakova tvrdnja — koju u raznim varijacijama provlači kroz cijelu studiju — kako, naime, filozofija prava »razvija onu ideju prava koja je u usporedbi sa svima faktički postojećim pravnim sustavima ideal« (str. 110). Argumenti kojima se utemeljuje ta postavka pokazuju, međutim, da Peperzak promašuje osnovnu intenciju Hegelova dijalektički ustrojena koncepta praktičke filozofije. Jer, niti Hegel »inzistira na zbilji toga ideala«, niti je previše nesretan zbog toga što »vrlo dobro zna kako se nijedna država njegova vremena ne podudara s njegovom slikom (istinske) države« (str. 110), ponajprije zato što nije riječ o koncipiranju idealne države, nego se radi o dijalektičkom razlaganju uobičajnoga svijeta života. Jednako se tako zadaća praktične filozofije ne iskazuje — kako to s pravom navodi Pažanin — »niti u kritiziranju niti u reformiranju, nego u razumijevanju i 'opravdanju' postojećih oblika, prava i institucija praktičnoga života« (str. 24).

Da Hegelova ideja nije tek puki »ideal«, pokazuje se u članku Branka Despota *Sloboda kao ideja*. Naime, ideja slobode koja sebe umno hoće jest »ono što uistinu jest«, te je na taj način — prema Despotovim izvedbama — »prinudena, da bi uistinu bila ona sama, pojaviti se kroz sebe kao ono što jest« (str. 130). Upravo pojavljivanje i samo-ozbiljivanje apsolutnoga duha jest pretpostavka i dokaz njegove opstojnosti; sam se pak opstanak ne daje ni a posteriori niti a priori dokazati, ali on ni ne treba nikakva dokaza, budući da je on kroz produktivno mišljenje, rad i

praksu duha svjetske povijesti svoje vlastito samodokazivanje (str. 138).

U skladu s tim, u *Filozofiji prava* objektivnoga duha ukazuje na problematičnost ideje povijesnosti. Schmidt se trsi dokazati — polazeći od imanentne analize Hegelovih temeljnih stavova — da je »ipak povijest, koju je Hegel tako revno prizivao, odavno prešla preko njega. I historijske zablude su prevladane«, budući da, zapravo, povijest nije drugo nego »osmišljavanje besmislenoga« (str. 148). Međutim, pitanje je u kojem smo smislu i da li smo uopće »iskustvom postali zacijelo mudriji od Hegela«, barem kada je riječ o ideji povijesnosti.

Metodičko polazište Gorana Gretića u razmatranju *Filozofije apsolutnog i ideje filozofije prava* zaslužuje pažnju, prije svega, s obzirom na osnovnu nakanu propitivanja načina »primjene kategorija logike« na »područje konačnog duha, tj. prava, moralnosti i čudorednosti« (str. 151). Naime, veoma je prijeporan — koliko god i smion — Gretićev pokušaj određenja Hegelova primata ontologije, odnosno »supsumiranja« grade filozofije prava pod određene pojmove i kategorije logike. Izgradnja filozofije prava kao praktičke filozofije u njezinu osebujnom određenju protivi se tezi o »ozbiljenju ideje slobode« koje se zbiva pomoću ontološke »pojmovno dijalektičke sheme« (str. 151). Otuda je kontroverzan zaključak da se u *Filozofiji prava* »odražava isti logički sustav na razini pojma i stvarnosti koji je utemeljen i riješen u spekulativnoj filozofiji« (str. 155). Novija istraživanja iznose na vidjelo da taj »logički« sustav niti je »utemeljen i riješen u spekulativnoj filozofiji«, a niti se kao takav »odražava« u zbiljnosti; o tome, napokon, svjedoči sama struktura filozofije prava.

Članak Davora Rodina pod naslovom *Zašto govor 'Filozofije prava' nije uputstvo za djelovanje* polazi od postavke da Hegel pravno djelovanje izvodi iz logičkih struktura, ali s napomenom da se logika tu ne poima »kao transcendentno-ontološka pretpostavka prava i povijesti, već kao istinska zbilja prava i povijesti 'zato jer je egzistencija pojma, ili njegova predmetna vanjština ono unutrašnje samo« (str. 159). Međutim, kroz Marxovu kritiku apsolutne filozofije Rodin razlaže da je Hegel svoje »spekulativno« mišljenje utemeljio u zaboravu njegovih izvora. U tom smi-

slu, iz argumenata da govor filozofije niti upućuje, niti poziva na djelovanje. *Zvijezda prava i neprava u zajednici i druga* što je bilo pravedno» (str. 175); stoga ona nije uputstvo za djelovanje, nego samo »sjećanje na djelovanje».

Razmatranje prakse i politike u drugom dijelu sveska rasvjetljuje probleme iz drugačijeg aspekta. Ponajprije se tematizira novovjekovni prijelom tradicije praktičke filozofije i konstituiranje znanosti odnosno »tehnike« politike u raspravi Danila N. Baste o tome *Kako je politika postala tehnika*. Preokret tradicionalnog shvaćanja politike Basta prikazuje kroz političku filozofiju Machiavellija — »najmodernijega od svih modernih mislilaca«, koji je »naš istinski savremenik« (str. 180).

Uspoređujući dva mislioca — Šang Janga i Machiavellija, koji pripadaju različitim filozofskim tradicijama, Eduard Kale tumači pojedine aspekte odnosa politike i ćudoređa u članku *Politika i ćudoređe — na primjeru Šang Janga i N. Machiavellija*. Načelno razdvajanje ćudoređa i politike, koje uvode ova dva filozofa, temelji se — kako smatra Kale — na zajedničkom »polazištu: da je zajednica presudnija od pojedinca, da je ljudska priroda zla i da je ćudoređe smetnja, da se prilike u svijetu mijenjaju (pa se i vladati mora u skladu izmijenjenih prilika), da nisu svi, nego samo pojedinci, pozvani da vode život zajednice, i druga« (str. 197).

Politika kao tehnika vladanja predmet je razmatranja i u članku Jovana Mirića *Politika — instrument ili prostor zajedničkog opstanka?* U pitanju o suvremenom određenju politike Mirić navodi da danas ne zadovoljavaju ni klasična politička doktrina, gdje je ideja dobra dana u samoj ljudskoj prirodi, niti teza moderne novovjekovne političke teorije da se pretpostavke dobrog života tek moraju izvanjski, »tehnički« osigurati. Naime, u tim se pristupima polazi od implicitne pretpostavke da je ljudska priroda »dana«, dok je »vanjska« priroda »zadana«. Međutim, pravo se rješenje navodno postiže tek pitanjem »o načinu povijesnog proizvodnje same ljudske prirode, o radu« (str. 206).

Rasvjetljujući povijesni kontekst suvremenih nastojanja da se u filozofski diskurs ponovo uvede Aristotelov pojam prakse, Damir Barbarić u *Napomenama uz pojam »praxis« u Aristotela prije*

svoga govori o osebnom filozofskom opredjeljenju »rehabilitacije praktične filozofije i metode nove praxis« (str. 207). Barbarić iznosi pojedina određivanja izvorna pojma »praxis« — u razgraničenju od teorije i poiesisa — naglašavajući da je odlučan za razumijevanje cjelokupne Aristotelove »filozofije oko onog ljudskog« njegov temeljni stav iz *Politike*: život je praxis, ne poiesis (str. 209).

Primjeren svršetak i zaokruženje tematike zbornika pruža studija Zvonka Posavca s naslovom *Bit tehnike i mogućnosti obrata*. Razlaganjem Heideggerova spisa *Obrat Posavec* ukazuje na kasnu fazu »Heideggerova mišljenja u kojoj je on sve više zaokupljen sudbinom znanstveno-tehničkog svijeta, ugroženošću čovjeka i bića uopće u njemu i nadolaskom trajanja koje se odvojilo kako od svojeg porijekla tako i od svoje usmjerenosti prema cilju« (str. 218). Na tom se tragu ovdje istražuje određenje biti tehnike kao »postava« i vladavine »postava« u modernom svijetu.

Kratki ovaj ocrta sadržaja zbornika ukazuje na svu raznolikost problematike. Međutim, spomenutim raspravama ne samo da »nije iscrpljena naslovljena tema nego — kako kaže priređivač zbornika u Predgovoru — ona nije niti naznačena u svim svojim aspektima« (str. 5). Otuda jedino još valja primijetiti da su u pojedinim izlaganjima, za volju historijskih istraživanja i analiza prakse i politike, zapostavljeni aktualni aspekti naslovljene teme. A suvremena se pitanja praktičnoga i političkog života razlikuju kako od antičkog, tako i od novovjekovnog poimanja prakse i politike.

Na kraju, uz napomenu da se poticajna razmatranja ovoga zbornika objelodanjuju kao početak i uvod u »dublji i obuhvatniji razgovor«, treba kazati da se vrijednost zbirke *Praksa i politika* ne sastoji samo u tome što ona — kako je uvodno spomenuto — na stanovit način dokumentira raspravu o praktičkoj filozofiji na našem terenu, nego prije svega zato što se njome rastvaraju problemski sklopovi suvremenoga političkog opstanka.

Pavo Barišić

Recenzija
UDK 321 (73) + 35

John Kingdon *Agendas, Alternatives and Public Policies*

Little, Brown and Company, Boston,
Toronto 1984.

Kingdonova knjiga temelji se na empirijskom četvorogodišnjem istraživanju federalne vlade SAD, odnosno aktivnosti unutar dvaju njezinih područja djelovanja: zdravstva i transporta. Kingdon ne analizira principe ustrojstva političkog sistema SAD, institucije federalnoga upravnog aparata, već svoju pažnju posvećuje dinamičkom aspektu — procesima stvaranja i definiranja sadržaja aktivnosti vladinih institucija.

Ovo je knjiga o procesima u političkom sistemu, dakle izrijeком pripada disciplini koja je u anglosaksonskoj politološkoj literaturi poznata kao »public policy«.

Public policy (doslovni prijevod: »javna politika« ne upućuje nas na u pojmu sadržano razlikovanje »politics« i »policy« i sadrži samo manifestni aspekt) u našoj političkoj znanosti sadržajno je smještena na graničnom području političkog sistema i javne uprave. Ni unutar same discipline ne postoji puna suglasnost u određenju pojma »policy«. Neki je autori definiraju kao »sve vladine akcije«, »program ciljeva, vrijednosti i prakse«, »posljedice vladine aktivnosti«, »opća pravila za buduće oblike ponašanja«, »posljedice akcija ili ne-akcija«, »važne vladine odluke« itd. Za Kingdonu public policy je: »skup procesa, uključujući barem: 1. formiranje dnevnog reda, 2. specifikaciju alternativa iz kojih treba izabrati, 3. autoritativni izbor između specificiranih alternativa, izbornom odlukom ili predsjedničkim dekretom i 4. provođenje ovih odluka« (str. 3). Unutar tako definiranog područja istraživanja Kingdon posebnu pažnju posvećuje stvaranju dnevnih redova (sadržaja rada) i specifikaciji alternativa — mogućih rješenja nekog problema.

Pod dnevnim redom (»agenda«) Kingdon podrazumijeva »listu problema kojooj vladini službenici i ljudi bliski

vladinim krugovima posvećuju ozbiljnu pažnju u nekom periodu« (str. 3). Unutar ovakvoga načelnog pojma dnevnog reda, Kingdon razlikuje između vladinoga dnevnog reda (sadržaja kojima vlada i ljudi oko nje pridaju ozbiljno značenje i posvećuju stanovitu pažnju) i odlučivačkoga dnevnog reda (predmeta koji su unutar vladinoga dnevnog reda već spremni za definitivnu odluku).

Razlikovanje između sadržaja rada i alternativa njihova konkretnog rješenja pokazalo se korisnim analitičkim sredstvom. Jedan problem na dnevnom redu može imati više različitih rješenja, koja su predmet ozbiljnog razmatranja odlučivačkih subjekata. Generiranje dnevnih redova i alternativa može biti, a najčešće i jest, uvjetovano različitim procesima.

Polazište Kingdonova istraživanja jest jednostavno pitanje na koje, kako sam pokazuje, nije jednostavno i odgovoriti: kako dolazi vrijeme neke ideje? Autor smatra da klasični pristupi rješenju ovog pitanja u političkoj znanosti nisu pružili potpune odgovore. Teorije racionalnog odlučivanja, inkrementalizam ili istraživanje inicijativa pružaju samo dio odgovora na to pitanje. Čini se da ti tradicionalni pristupi mogu pomoći u rasvjetljavanju samog procesa odlučivanja i njegove rekonstrukcije, ali da ne mogu poslužiti u analizi koja pomiče interes u predodlučivačku fazu. Kingdon ne interesira toliko što je na dnevnom redu neke institucije, koliko što je uvjetovalo da upravo taj, a ne neki drugi predmet bude na dnevnom redu. On ne istražuje konkretne i definitivne odluke već procese koji pogoduju selekciji nekih predmeta odlučivanja i izboru alternative za njihovo rješenje.

Teorijski model od kojeg polazi Kingdon jest poznati pristup odlučivanju u »organiziranim anarhijama«, kako ga razvijaju Michael Cohen, James March i Johann Olson u tekstu »A Garbage Can Model of Organizational Choice«, *Administrative Science Quarterly*, 17. ožujak 1972.

Situacije organiziranih anarhija karakteristične su po slijedećim osobinama: preferencije (ciljevi) nisu definirani i podliježu redefiniciji, tehnologija nije jasna i na djelu su najčešće metode učenja, pokušaja i pogreške ili pragmatičke invencije u kriznim situacijama. Takve (ili slične) osobine Kingdon pripisuje modelu federalne vlade SAD, te razvija svoj model koji se temelji na dvije grupe varijabli: 1. sudionicima i 2. procesima.

Sudionici u procesima »public policy« mogu biti veoma različiti, kako po formalnim osobinama, tako i po djelovanju na stvaranje dnevnog reda. Kingdon istražuje tko najznačajnije djeluje na formiranje »agenda« i na izbor alternativa za rješenje problema.

Američko političko rukovodstvo (administracija), koju čine predsjednik i funkcionari koje in imenuje, ima najviše utjecaja na formiranje dnevnog reda federalne vlasti. Moć selekcije problema, koju ima predsjednik SAD, izvore nalazi u njegovu pravu na imenovanje i otpuštanje svojih najbližih suradnika, odgovornih za pojedine upravne resore; u organizacijskim karakteristikama samostalne i jedinstvene odlučivačke jedinice; u korištenju pažnje javnosti i utjecaja na ostale upravne organe; u korištenju partijske lojalnosti članova zakonodavnog tijela; u stupnju spremnosti i interesa da riješi neke probleme.

Prema Kingdonovim istraživanjima, na sadržaj rada federalne vlade SAD značajan utjecaj imaju izabrani predstavnici u zakonodavnim tijelima. Uvriježeno mišljenje kako profesionalni upravni službenici i stručne službe zakonodavnog tijela imaju utjecaja na sadržaj rada političkih tijela nije povrijeđeno. Njihov utjecaj Kingdon vidi u formuliranju i izboru mogućih rješenja nekog problema, a manje u samom izboru kojim će problem biti rješavan. Toj grupi pripadaju stručnjaci, znanstvenici — specijalisti za pojedina područja.

U ovom procesu Kingdon nadalje analizira i utjecaj interesnih grupa, političkih partija, medija i javnog mnijenja. Zanimljivo je da interesne grupe djeluju više kao restriktivni faktor koji nastoji očuvati postojeću situaciju u kojoj pronalaze svoj interes, nego što nastoje uvesti nove inicijative i nove teme.

Poglavlje o subjektima u procesu stvaranja sadržaja rada Kingdon zaključuje generalnim stavom da se oni mogu podijeliti u dvije grupe: vidljive sudionike i prikrivene sudionike. Prvi djeluju u javnosti, te značajnije utječu na formiranje »agenda«. Drugi, prikriveni, funkcioniraju izvan pažnje javnosti i imaju veći utjecaj na kreiranje i izbor alternativa.

Procesima Kingdon posvećuje najveći dio prostora u svojoj knjizi. Izvođeci ih iz modela »kante za smeće« on identificira tri vrste procesa: (1) utvr-

đivanje i otkrivanje problema, (2) aktivnosti u stvaranju rješenja problema (policy), (3) političke aktivnosti koje prate odabir problema i njegovo rješenje (politics). Unutar svakoga od tih procesa postoji relativno neovisan »život«.

Sudionici odlučivanja više pažnje poklanjaju nekim problemima, dok druge potpuno zanemaruju. Kingdon se pita o kojim mehanizmima ovisi uočavanje i izbor nekog problema? Karakteristike stanja u okolini, koliko god indikatori mogli biti značajni i ukazivati na određene promjene, još ne predstavljaju i problem. Kingdon problem definira ovako: »Stanje može biti definirano kao problem kada dođemo do uvjerenja da bi nešto trebalo poduzeti. Problem nisu puko stanje ili vanjski događaj, ovdje postoji i perceptivni — interpretativni element« (str. 115). U ovoj definiciji problema odlučujuću ulogu imaju vrijednosti prema kojima se vrednuje neko stanje u okolini. Dakle, definiranje problema jest jedna od ključnih političkih odluka.

Neki problemi dolaze na dnevni red redovito i predvidivo (poput budžeta i sličnih periodičnih odluka). U definiranju problema početni motivi mogu biti podaci koji se sistematski prikupljaju. Ovakvi indikatori ukazuju na promjenu u nekoj pojavi i pomažu u ocjeni veličine problema. Promjene u indikatorima znače promjenu u sistemu — to može biti problem. Podaci sami po sebi ne moraju značiti mnogo, tek njihova interpretacija i usmjeravanje pažnje na njih može ih uzdignuti do ranga problema. U tome procesu mogu korisno poslužiti usmjeravanje pažnje na krizne situacije u nekom području, katastrofe, vrijednosno opterećeni simboli ili pak osobno iskustvo »odgovornih ljudi«.

Za učvršćivanje uvjerenja da neko stanje u okolini jest problem, Kingdon navodi i komparativnu metodu (problem postaje vidljivim kada ga usporedimo s nekom drugom sredinom); isto tako, problem može nastati ili nestati promjenom kuta gledanja (iz neke formalne nadležnosti stanoviti indikatori nisu problem budući da pripadaju drugom »resoru«).

Već definirani problemi veoma često, nakon određenog vremena, gube svoju težinu i nestaju. Uzroci mogu biti različiti: detaljnija analiza nekog problema može pokazati da su za njegovo rješenje potrebne velike žrtve, velika ulaganja te ljudi gube prvobitni entuzijizam; odlučioi često neki problem smatraju riješenim donošenjem zakona ili

propisa o njemu ili čak samim raspravljanjem o njemu; prvobitni neuspjesi u rješavanju problema mogu dovesti i do potpunog napuštanja rješenja. Kingdon zaključuje da samo definiranje problema ne vodi osvajanju meritornog odlučivačkog mjesta, ono je nužan, ali ne i dovoljan uvjet.

Drugi samostalan tok, koji utječe na formiranje sadržaja rada, jesu aktivnosti u zajednici specijalista određenog područja. Kingdon analizira područje transporta i zdravstva. Na svakome od njih postoji veliki broj institucija, organizacija, vladinih ili samostalnih agencija; specijalisti razvijaju mnoštvo prijedloga za rješenje nekih problema, prikupljaju i analiziraju različite indikatore, predlažu nacрте zakonskih prijedloga, objašnjavaju i surađuju s političarima. U toj intenzivnoj aktivnosti postoje neka rješenja koja su u stalnom »optičaju«. U pogodnom trenutku takvo rješenje pronalazi »svoj« problem. U takvim situacijama formiraju se koalicije specijalista i političara koji protežiraju svoje rješenje nastalog problema. Dakle, veoma često rješenje postoji mnogo prije samog problema. U »policy« zajednici političari »pronalaze« potrebnu alternativu kako bi svoj problem mogli prikazati kao točku dnevnog reda — spremnu za odluku. Rješenja najčešće nisu novi izumi; na ovome području inovacije se prije svega uspješne kombinacije i rekombinacije otprije poznatih elemenata. Svako rješenje što se nudi kao alternativa mora zadovoljavati neke kriterije da bi moglo preživjeti kao aktualna mogućnost: mora biti tehnički podobno za provođenje, mora biti vrijednosno prihvatljivo unutar zajednice stručnjaka, mora biti troškovno prihvatljivo, te mora biti prihvatljivo među političarima i u široj javnosti.

Treći faktor od utjecaja na »agenda« jesu procesi u političkom životu. Politički život, po mišljenju Kingdona, sastoji se od nekoliko procesa: javnog raspoloženja (onog nedefiniranog »stanja«, »klime«, »društvenih gibanja«), djelatnosti interesnih grupa, izbornih rezultata, ideoloških opredjeljenja i političkih odnosa u parlamentu. Osim tih faktora u političkom životu su na djelu i organizirane političke snage (vlada i njezine institucije, političke partije itd).

Procesi u političkoj sferi mogu odlučujuće djelovati na izbor vladinih prioriteta. Javno raspoloženje može poticati izbor nekih problema na uštrb drugih, izborni rezultati (pobjeda opozicije) zna-

čajno će djelovati na promjenu vladinih aktivnosti. U političkom toku definiraju se prioritete i tu su aktivni oni subjekti koji najznačajnije djeluju na formiranje sadržaja rada: vidljivi sudionici (predsjednik, predstavnici u zakonodavnim tijelima).

U zaključnom dijelu knjige Kingdon opisuje međusobne utjecaje navedenih procesa i okolnosti neophodne da bi neka ideja zauzela status na odlučivačkome dnevnom redu.

Sva su tri opisana procesa samostalna i potrebno je postići svojevrstnu podudarnost njihovih karakteristika da bi neki problem dospio na vladin dnevni red. Kingdon te podudarne okolnosti naziva »policy windows«, postojanje nekog problema uočeno je i on je prihvaćen kao ozbiljan problem; u stručnoj zajednici postoji prihvatljivo i već razvijeno rješenje tog problema; stanje u političkoj sferi pogoduje prihvaćanju ovog problema (s tim rješenjem) — raspoloženje javnosti mu je naklonjeno i ne postoje ozbiljna ograničenja; političari su spremni u taj pothvat uložiti svoju energiju.

Kingdon smatra da je za stvaranje »agenda statusa« odlučujuće povezivanje ovih tokova. Problem može biti ozbiljan i političari ga mogu držati visoko na svojim listama prioritarnog djelovanja, ali ako ne postoji prihvatljiva alternativa za njegovo rješenje, on neće imati uvjete potrebne za realizaciju.

U nekim slučajevima ovakvo podudaranje okolnosti može se predvidjeti i sudionici su spremni iskoristiti pogodan trenutak i »lansirati« svoj interes na odlučivački dnevni red (npr. budžet). Kingdon smatra da je ipak češći slučaj nepredvidivosti u ovom procesu, da vrijeme za neku ideju dolazi iznenadno i ako se ne iskoristi, ono prolazi neiskorišteno.

Na kraju knjige, u metodologijskom dodatku, Kingdon opisuje primijenjenu metodologiju u svome istraživanju. Na svakome sadržajnom području provedeno je oko 140 intervjua s vladinim službenicima ili stručnjacima bliskim vladinim institucijama. Intervju su provodeni uzastopno tijekom četiri godine s istim ljudima (ili s ljudima na istim funkcijama) kako bi se otkrile promjene u sadržajima rada i izvori tih inovacija. Njima je trebalo otkriti sadržaj dnevnog reda, alternative i njihov izbor.

Osim ovog postupka provedeno je i nekoliko studija slučajeva pojedinih konkretnih odluka. Analizom sadržaja istraživani su svi pisani dokumenti s odre-

denog područja, javnih glasila, stručnih publikacija, govora, partijskih platformi itd. Istraživanje je provedeno u dva kontrastna područja kako bi se dobile pretpostavke za eventualne usporedbe. Stječe se dojam da je metodologijski instrumentarij bio veoma bogat i da je istraživanje vrlo korektno provedeno.

Istraživanje Johna Kingdona otvara mogućnost drugačijeg uvida u procese političkog sistema SAD — procese stvaranja dnevnog reda, izbora alternativa, različitog od tradicionalnih pristupa. Kingdon ne istražuje konkretne sadržaje odluka, on se ne bavi određenim institucijama, nego nastoji otkriti uvjete koji djeluju na formiranje sadržaja rada i otkriti njihove izvore. Posebno vrijednim čini se njegov istraživački nacrt: komplementarni istraživački postupci, kontrastna istraživačka područja, uključenost vremenske dimenzije, usmjerenost na tokove, a ne na institucije.

Kingdonova metoda usmjerena je samo na manji dio mogućih sadržaja u nekome političkom sistemu. Mehanizmi modela kojega on izlaže vrijede tek za manji dio tema — za one koje su već »unutar« političkog sistema. Njegova je pažnja usmjerena na mehanizme koji teme dovode na odlučivački dnevni red vlade, ali ne i u sam politički sistem.

Kingdonovo istraživanje usmjereno je ka otkrivanju mehanizama koji potiču procese zadobivanja »agenda status« nekih tema unutar političkog sistema, ali čine se jednako značajnima i pitanja koja su postavili Bachrach, Baratz i ostali iz »ne-odlučivačkog pristupa«, pitanja o mehanizmima potiskivanja političkih tema — o strukturalnim uvjetovanostima mogućnosti agregacije i artikulacije interesa. Kingdon ispituje samo ono što je u njegovu modelu već ubačeno u »kantu za smeće«. To može biti važno (pogotovu za one koji su »predmet« ubacili), ali temeljno pitanje ostaje bez odgovora: tko i kako odlučuje o tome što će imati pristup »kanti za smeće«?

Ivan Grdešić

Recenzija

UD 301.174.6 + 321.74(47) + 301.152.4

Bruno Rizzi

Birokratski kolektivizam

Globus, Zagreb 1984.

Ako bi znak za iscrpljenost neke teorijske orijentacije bila netrpeljivost prema novim idejama, onda početak krize marksizma ne možemo vremenski locirati negdje oko njezine javne eksplikacije od strane L. Althussera, nego je valja vezati uz pojavu i sudbinu knjige B. Rizzia *Birokratizacija svijeta* još davne 1939.¹ Ta je knjiga trebala biti značajna, ako ne i odlučujuća, priloga raspravi koja traje još i danas, a čiji se sadržaj može sažeti u pitanju: kakve je prirode društvo u postoktobarskoj Rusiji? Značajno je da je to pionirsko djelo naišlo na unisono ignoriranje ili čak odbijanje od strane marksista svih provenijencija², a ideje autora ni u poznijim vremenima nisu s te strane naišla na veći odjek, tako da je on umro zapravo u poluanonimnosti³. Neprimjerena sudbina misli B. Rizzia leži u činjenici da ona nije odgovarala ni zatočnicima socijalizma niti kapitalizma, jer ni jedni niti drugi ne mogu podnijeti misao da »realni socijalizam« nije zbiljski socijalizam.

Ako želimo temeljito i marksistički razmatrati društvo postoktobarske Rusije, odnosno kasnije »realnog socijaliz-

1 Bruno Rizzi, *La Bureaucratization du Monde*, Paris, 1939.

2 Na primjer, poznati historičar I. Deutscher spominje ovu značajnu knjigu samo uzredice u trećem dijelu svoje biografije Trockoga. (Usp. I. Deutscher, *Proggnani prorok*, Zagreb 1976, str. 292—293.)

3 Izdanje izvornika (B. Rizzi, *Il collettivismo burocratico*, Milano 1978), po kojem je načinjen hrvatski prijevod, uređeno je pod okriljem talijanskih socijalista, a predgovor je napisao B. Craxi. To izdanje sadrži manji (ali bitan) dio prvobitnog teksta *Birokratizacije svijeta*, te nekoliko posljednjih Rizzijevih tekstova koji su tematski i sadržajno vezani uz spomenutu knjigu.

ma«, moramo, kao prvo, postaviti pitanje da li je to društvo klasno društvo? Koliko je to pitanje brizantno govori činjenica da ono i danas zadaje glavobolje apologetima »realnog socijalizma«. Inače, što se tiče »realnog socijalizma«, načelan odgovor na to pitanje dano je već 1936. glavom J. V. Staljin: U SSSR-u postoji klasno društvo, ali ono nije antagonistično.⁴

Ta tvrdnja temelji se na činjenici da je u SSSR-u ukinuto kapitalističko privatno vlasništvo i izvršena kolektivizacija sredstava za produkciju. Ta se teza i samom L. Trockome, velikom protivniku Staljina, činila neoborivom, tako da se i on morao u osnovi suglasiti sa Staljinom, pošto je, po njegovu sudu, birokracija samo *uzurpirala*, a ne *preuzela* državno vlasništvo, pa prema tome ne postoji pravi klasni antagonizam.⁵

Uzrok zabune ondašnjih marksista ležao je u tome što su, na osnovi onda dostupnih Marxovih tekstova, poznavali samo *privatno vlasništvo* kao osnovu klase podjele društva, dok im se *kolektivno vlasništvo* činilo kao osnova ozbiljenja socijalizma (prve faze komunizma). Toj zabuni kumovao je i sam Marx time što nije vidio da ukidanje tržišta i podvrgavanje narodne privrede totalno centraliziranoj birokratskoj upravi ne vodi nužno »administriranju stvarima«, nego »upravljanju ljudima«. Odnosno, nezamisliva je koncentracija ekonomske vlasti bez političke prinude, što pak vodi *državnom vlasništvu* nad sredstvima za produkciju, koje se na koncu mora pokazati kao *kolektivno vlasništvo* državnih upravljača, na što je Marx u osnovi uzaludno upozoravao M. Bakunjin⁶. Da stvar bude gora, onda nisu još bili poznati Marxovi tekstovi, u kojima on

govori o azijskom načinu produkcije, u čijoj je osnovi kolektivno državno-birokratsko vlasništvo⁷. Nesistematsko marksističko obrazovanje u slučaju B. Rizziya (inače po zanimanju trgovca), izgleda, pokazalo se kao prednost, pošto ga nije zbunila šuma citata iz Marxova djela, nego je jednostavno, na osnovi golog uvida, ustvrdio da je birokracija u SSSR-u *kolektivni vlasnik* nad sredstvima za produkciju.⁸ »U sovjetskom društvu izrabljivači ne prisvajaju direktno višak vrijednosti, kao što to čini kapitalista koji ubire dividende svoga poduzeća, nego indirektno, preko države koja prisvaja sav nacionalni višak vrijednosti, a zatim ga dijeli svojim službenicima.«⁹ Dakle, državno vlasništvo nad sredstvima za produkciju, koje je u SSSR-u bilo neosporno, jest *de facto kolektivno vlasništvo politokracije (političke birokracije)*, bez obzira na to da li postoji za to *juridička osnova*. Kriteriji na osnovi kojih je ustanovljeno to vlasništvo jesu u utvrđivanju činjenice tko upravlja privredom, tko prisvaja višak vrijednosti i tko određuje nadnice i cijene, a to su zasigurno, ako ne *juridički*, marksistički kriteriji.

Međutim, u ono vrijeme Rizziyu očito nije bio jasan pravi smisao pojma *viška vrijednosti*. Naime, iako nije odmah uočio da u SSSR-u zapravo nema tržišta (vjerojatno ga je zavarala ondašnja službena sovjetska teorija), on ispravno uočava da ne postoji *tržište radne snage*, a to odmah indicira da se ne radi o prisvajaju *viška vrijednosti*, nego o prisvajanju *viška rada*. Umjesto da se koncentriše na oblik *prisvajanja* (= produkcije = vlasništva), Rizzi se okreće *obliku razmjene* i ustanovljuje da se u SSSR-u razmjena produkti-rad ne obavlja ni putem novca, kao u kapitalizmu, niti putem produkata, kao u feudalizmu i azijskom načinu produkcije, nego putem tzv. računskog novca (Rechengeld), koji je on nazvao *bon-rad*. Kako nije, izgleda, poznao Marxov tekst *Kritika Gotskog programa*, u kojemu on, zapravo, govori o tom bon-radu koji će egzistirati u prvoj fazi komunizma¹⁰, Rizzi je bez dvoumljenja sovjetsko društvo označio kao *novi tip društva* i, to neso-

4 Staljinova shema klasnog društva u SSSR-u izgleda ovako: 1) industrijski radnici, 2) poljoprivrednici, 3) inteligencija. Naravno, ovakva je klasna podjela bornirana ali ona i danas uglavnom službeno važi. O tome više vidi M. S. Voslensky, *Nomenklature*, Wien — München — Zürich — Innsbruck 1980, str. 22—34; J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Zagreb 1981, str. 559.

5 Usp. L. Trocki, *Izdana revolucija*, I, Rijeka 1973, str. 191—194.

6 Usp. Marx-Engels, *Dela*, dalje MED, tom 24, str. 515—519; o Marxovoj viziji socijalizma (prve faze komunizma) naročito K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, MED, 30, str. 16—19.

7 Usp. K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, MED, 19, str. 312—320.

8 Usp. B. Rizzi, *Birokratski kolektivizam*, str. 45.

9 *Isto*, str. 46.

10 Usp. K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, str. 17.

cijalističkog, koji je okrstio kao birokratski kolektivizam. U tome novom društvu radnik se nalazi u položaju državnog kmeta.¹¹ Da je bolje poznavao Marxovo djelo, vjerojatno bi prije dobro promislilo o tome. Međutim, on će se i kasnije, ukazujući na pozitivne strane tržišta u socijalizmu, suprotstavljati »velikom učitelju«, što već možemo smatrati svjesnom nakanom¹². U svakom slučaju, premda izravno ne ukazuje na to da je Marx teško pogriješio kada se zauzeo za eliminaciju tržišta u socijalizmu, on točno uočava nezamjenjivost tržišta kao indikatora društvene potrebnosti produkata i usluga (a mi možemo dodati: i kao kompasa za alokaciju resursa).¹³ Međutim, da je bolje poznavao Marxovo djelo, vjerojatno bi uočio da je položaj radnika u SSSR-u daleko sličniji položaju »državnog roba« u »općem ropstvu«, kakvo je vladalo u azijskim despotijama, a isto tako da je »realni socijalizam«, upravo zbog nepostojanja tržišta, vrlo sličan azijskom načinu produkcije.¹⁴

U prvotnoj razradi društva birokratskog kolektivizma Rizzi smatra da je birokratskom monopolizacijom eksploatacije razriješen temeljni antagonizam kapitalizma, antagonizma između društvene produkcije i pojedinačnog prisvajanja, da bi kasnije uvidio da kolektivna eksploatacija zapravo ništa bitno ne mijenja na stvari. Nadalje, Rizzi isprva smatra, imajući u vidu talijanski fašizam, njemački nacizam i New Deal u USA, da je birokratski kolektivizam društveni poradak koji bi mogao postati univerzalan. Tu će hipotezu kasnije razraditi bivši trockist J. Burnham u čuvenoj knjizi *Menadžerska revolucija*, po kojoj u su-

vremenim uvjetima produkcije nastaje razdvajanje između vlasništva nad sredstvima za produkciju i upravljanja tim sredstvima, što dovodi do uspostavljanja nove elite upravljača, neovisno o tome da li su sredstva za produkciju u privatnom (kapitalizam) ili u državnom vlasništvu (»realni socijalizam«).¹⁵

Kasnije je Rizzi prema svojim prvobitnim idejama postao vrlo skeptičan. Kao prvo, odrekao je svaku naprednost birokratskom kolektivizmu. On naknadno ispravno uvida da u »realnom socijalizmu« nema govora o tržištu pa prema tome ni o višku vrijednosti, tako da će svakako govoriti o višku rada i njegovu kolektivnom prisvajanju. Međutim, Rizzi i dalje drži da postoji stanovita sličnost između feudalizma i »realnog socijalizma« i to poglavito zbog »državnog kmetstva« producenata, o čemu govori njegova značajna knjiga *Propast antike i feudalno doba*.¹⁶ Njegove opservacije o ključnoj ulozi tržišta kao regulatora i interatora društvenog rada, odnosno kao indikatora društvene potrebnosti produkata i usluga koju za sada može zamijeniti samo birokratsko upravljanje narodnom privredom, što pak nužno vodi *totalitarizmu*, u osnovi su neoborive, barem dok nam ultraljevičari ne elaboriraju prihvatljivu i razumnu alternativu.¹⁷

Što se tiče Rizzijeva uvida u kapitalizam i njegova videnja puta u socijalizam možemo samo kazati da je to sve skupa prilično naivno. Tako je, za njega, formula profita »utaja što se zbiva između cijena i troškova«. Korak u socijalizam bio bi ukidanje te »utaje«, a to bi se postiglo tako što bi se uveo određeni postotak na prodano-plaćeno.¹⁸

Sve u svemu, danas djelo B. Rizzia *Birokratski kolektivizam* ima više informativnu i historijsku, nego znanstvenu vrijednost. Njegova uporna polemika s više ili manje ortodoksnim marksistima — koja je više nalikovala na razgovor gluhih — indikativna je za stanje odre-

11 Usp. B. Rizzi, nav. dj., str. 50.

12 Usp. isto, str. 125.

13 Usp. nav. dj. Uspuť, i L. Veljak, pisac pogovora ovoj Rizzijevoj knjizi, odbacuje tržište, jer se navodno njime prihvaća »logika kapitala«. Zaista valja postaviti pitanje kada će konačno biti shvaćeno da je kapital društveni odnos koji nije proizveden tržištem, jer zašto bi, napokon, kapitalisti, pošto-poto, željeli pomoću monopola, oligopola i sl. *eliminirati tržište*, tržište koje je na koncu postojalo i davno prije pojave kapitalizma.

14 Osnovne reference za ovo bile bi: K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, MED, 19, str. 312—320; K. A. Wittfogel, *Asiatische Despotie*, Köln 1962; R. Bahro, *Alternative*, Zagreb 1981.

15 Da je Rizzi u osnovi otac te ideje, Burnham će tek nevoljko priznati, premda je istina da on koncepciju menaderske elite izvodi više iz modernog procesa produkcije, nego iz produkcijskih odnosa iz kojih Rizzi izvodi svoje birokrate.

16 B. Rizzi, *La rovina antica e i neta feudale*, Bussolengo 1966—1971.

17 Usp. B. Rizzi, *Birokratski kolektivizam*, str. 128.

18 Isto, str. 129.

19 Nav. dj.

denih duhova. Premda danas postoje daleko relevantnije kritike i analize »realnog socijalizma«, koje nisu prevedene na naš jezik, ipak ovaj izdavački poduhvat možemo označiti kao pohvalan.

Pavle Radić

UDK 351.101.6 : 061.8 + 329.13 (497.1) SKJ

Silvano Bolčić

Usklađivanje interesa u organizacijama udruženog rada i zadaci Saveza komunista

Marksistički centar SK, Beograd 1984.

Ovaj je rad dio nezavršenog projekta o samoupravnom odlučivanju i usklađivanju interesa u organizacijama udruženog rada i zadacima SK. Činjenica da je riječ o prezentaciji istraživanja provedenog na uzorku organizacija udruženog rada u Beogradu, ne ograničava njegove domete, vrijednost i zanimljivost samo na tu sredinu. U prvom redu, ovo je empirijsko istraživanje interesa i interesnih odnosa u jugoslavenskom društvu doprinos dosadašnjem, gotovo isključivo teorijskom, bavljenju tom problematikom. Ono predstavlja nastojanje da se »zahaćvanje« u društvenu zbilju prodube spoznajem o pretpostavkama, mogućnostima i ograničenjima procesa usklađivanja interesa, te analiziraju činioci, odnosno nosioci interesne diferenciranosti u našem društvu. Aktualnost i značaj razmatranih fenomena momenti su koji podstiču zanimanje za studiju, pokazujući ujedno autorovu teorijsku osjetljivost za temeljne probleme ostvarivanja zajedništva u socijalističkome samoupravnom društvu.

Ono što ovoj studiji, uz spoznajni, pribavlja i praktično-politički značaj jest analiza nekih aspekata ostvarivanja integrativne uloge SK u procesima usklađivanja interesa. Da li je Savez komunista toliko interesno homogen da se u praksi uistinu pojavljuje kao nosilac jedinstvenog, historijskog interesa radničke klase ili je proces interesne podijeljenosti zahvatio i njegove redove? Autorova, empirijski utemeljena, razmatranja pret-

postavki i mogućnosti djelovanja SK u ostvarivanju zajedništva interesa važna su kako za znanstveno sagledavanje problema s kojima se suočava Savez komunista, tako i za njegovu daljnju akcijsku usmjerenost.

Istraživanje interesa nailazi odmah, na početku, na poteškoće teorijsko-metodološke prirode. Prije svega, riječ je o nedostatku valjanoga pojmovnog određenja »operacionalnog« određenja koje bi omogućilo prepoznavanje interesa u empiriji. U potrazi za primjerenim, u istraživanju primjenjivim, te za utvrđivanje interesa plodotvornim тумачenjem pojma interes, autor istače »distinkciju« spram pojmovna: potreba, vrijednosti, ciljeva, materijalnih koristi, sadržaji kojih se često podvode pod pojam »interes«. Metodološko ograničenje proizlazi iz same prirode interesa. Budući da se pojavljuju kao posebni (individualni, grupni), dakle ne nužno i kao društveno »legitimni«, interesi najčešće ne bivaju otvoreno ispoljeni, nego ih se, dapače, nastoji što bolje prikriti. Ako, stoga, istraživač želi doprijeti do njih, mora se prikloniti posrednim oblicima njihova utvrđivanja i istraživati one pojave kroz koje se interesi najbolje mogu očitati. »Interesi se ispoljavaju kao 'potencijalne akcije' (zahtevi, zalaganja) pojedinaca, grupa (radnih kolektiva, organizacija, profesija, socijalnih grupacija) ili zajednica (teritorijalno ili etnički formiranih). Interesi pojedinaca izražavaju različite egzistencijalne situacije i u svojoj osnovi su usmjereni na sticanje povoljnijeg društvenog položaja ili na očuvanje već stečenog.« Grupni interesi i interesi zajednice usmjereni su ili na održanje grupe, odnosno zajednice kao takve ili, pak, na zadovoljenje posebnih interesa dominantnih članova grupe, odnosno dominantne grupe u zajednici.

Već i sama operacionalna definicija sugerira stanoviti redukcionizam i ujedno otkriva metodološku poteškoću u empirijskom istraživanju interesa. Višeslojnost i kompleksnost fenomena interesa teško se mogu obuhvatiti samo analizom njegove »manifestne komponente«. Marksistički pristup analizi traži, uz subjektivnu komponentu interesa (dakle, svijest o vlastitom interesu), i sagledavanje objektivne društvene uvjetovanosti na kojoj ta svijest izrasta. Konzekventno tome, Bolčić — opredijelivši se za tehniku anketnog ispitivanja

— povezuje, sintetizira verbalne iskaze ispitanika s njihovim objektivnim društvenim položajem, smjerajući tako spoznavanju stvarnih interesa unutar kompleksne društvene zbilje.

Svakako je temeljna ambicija istraživanja povrda teze da je postojanje interesne podijeljenosti u jugoslavenskom društvu utemeljeno u realno različitim egzistencijalnim situacijama njegovih članova. Drugim riječima, klasno-slojna diferenciranost jest glavno izvoristihe sukoba interesa u društvu. Druga važna hipoteza odnosi se na, u praksi sve evidentnije, sukobljavanje interesa različitih organizacija i društveno-političkih zajednica. Njihova interesna diferenciranost i suprotstavljenost odražava, po Bolčićevom mišljenju, različitost njihovih ekonomskih položaja i društvenih uvjeta za obavljanje određenih djelatnosti i funkcija, ali i, ništa manje važnu, različitost interesa dominantnih grupa u tim organizacijama i zajednicama. Nadalje, istraživanjem se želi potvrditi sve očitiše interesno podvajanje unutar Saveza komunista, te njegov nedovoljan doprinos prevladavanju suprotstavljenih interesa, prvenstveno u procesima njihova artikuliranja, ali i usklađivanja. U traženju odgovora na pitanje o osnovama uspješnijeg uspostavljanja zajedništva interesa, autor će poći od teze da je veće usvajanje »radničkih interesa« temelj uspješnijeg zajedništva (pri tome »radničke interese« ne definira ideološki upućeno, nego posve konkretno: kao zalaganje za stvaranje uvjeta za rad nezaposlenih, radnosposobnih članova društva, zalaganje za smanjivanje težine i trajanja rada, povećanje društvene naknade za stvarno produktivan rad u svim oblastima rada, povećanje ugleda, utjecaja i autoriteta rada itd).

Za potrebe operacionalizacije interesi su razvrstani — s obzirom na stupanj njihove suprotstavljenosti — na različite, suprotstavljene i proturječne interese. Istraživanje ispituje suprotstavljene interese i određuje ih kao one koji su usmjereni prema različitim, ali međusobno povezanim ciljevima. Oni, u pravilu, dovode do društvenih sukoba koje je, međutim, najčešće moguće razriješiti. Za razliku od njih, različiti interesi odnose se na međusobno nezavisne ciljeve, te i ne dolaze u međusobni konflikt. Proturječni su interesi, pak, interesi koji onemogućuju trajnije kompromisno rješenje.

Istraživanje je obuhvatilo 870 ispitanika, odabranih kvotnim uzorkom (s

obzirom na osnovne socioprofesionalne grupe, grupe po radnom položaju) i slučajnim izborom iz devet beogradskih organizacija različitih grana privrede. Već na temelju prve obrade podataka (druga, multivarijanta, tek će biti poduzeta) moguće je govoriti, smatra autor, o društvenom položaju ispitanika kao bitnoj determinanti većine odgovora.

U prvom dijelu autor analizira osnovne interesne orijentacije zaposlenih u Beogradu, s namjerom da ukaže na klasno-slojni karakter interesne diferencijacija u društvu općenito (riječ je o zaposlenim kao pojedincima). Kako su interesi operacionalno određeni kao potencijalne akcije, zalaganja, posredstvom kojih se želi sačuvati ili promijeniti aktualni društveni položaj, to su interesne orijentacije utvrđivane na temelju iskaza pojedinaca o »dobrima« za koja bi se oni bili spremni zalagati. Interesne orijentacije izražene su kao zalaganje za: rad, znanje, poredak i imovinu (svako od ovih »dobara« određeno je s nekoliko ponuđenih elemenata). Rezultati ukazuju na »radničku« interesnu orijentaciju kao izrazito dominantnu u cijeloj ispitivanoj populaciji. (Valja imati u vidu, upozoruje autor, da je u beogradskim uvjetima života i rada mnogima rad osnova društvenog položaja). Usporedbe odgovora pojedinih sociofunkcionalnih grupa (radnika, službenika, tehničara, stručnjaka, rukovodilaca u proizvodnji te rukovodilaca izvan proizvodnje) ukazuju, međutim, na različitosti koje korespondiraju sa »slojnom« diferencijacijom interesa. Primjerice, radnička orijentacija najizrazitija je upravo u iskazima radnika-izvršilaca u neposrednoj proizvodnji, orijentacija prema znanju u iskazima stručnjaka, dok orijentaciju prema poretku (zalaganje za oslonac na vlast, državu) najviše iskazuju rukovodioci. To je u skladu s postavkom da se ljudi najviše zalažu za ono »dobro« o kojemu najviše ovisi njihov društveni položaj, odnosno koje najbolje izražava njihove posebne interese. Vrijedno je istaći da ovi rezultati oponiraju uvriježenim shvaćanjima da su radnici izrazito »skloni« državi. I sam autor ističe da su radnici najmanje spremni zalagati se za prizivanje države u reguliranju odnosa u društvu.

Osnovne interesne orijentacije članova, odnosno nečlanova SK ne pokazuju se međusobno bitno različitim, što ide na ruku tvrdnji o divergentnim interesima unutar SK. Bolčić se posebno zadržava na činjenici da članovi SK, čak

nešto više od nečlanova, navode kao osnovne interese — interese znanja i poretka, a nešto manje interese rada. To ga upućuje na razmišljanje o sadašnjoj predominantno neradničkoj socijalnoj strukturi SK kao faktoru koji »rastače« interese rada.

U funkciji ispitivanja različitosti interesa pojedinih sociofunkcionalnih grupa jest utvrđivanje pojava koje svakoj od njih najviše smetaju. Karakteristično je da radnicima najviše smeta »reklamiranje robe i zabave za one s visokim osobnim dohotkom«, dakle društvena nejednakost, a rukovodiocima izvan proizvodnje »nedovoljno zalaganje radnika na radnom mjestu« (nered smeta svima, ali što je grupa po svome funkcionalnom položaju udaljenija od proizvodnje to više označuje ovu pojavu iritirajućom). Na pitanje o načelima raspodjele, radnici ističu »veće lične dohotke zaposlenima u proizvodnim pogonima nego u administraciji«, dok stručnjaci, službenici i rukovodioci znatno manje prihvaćaju taj princip, opredijelivši se za »mjerenje rada svih zaposlenih«. Zanimljivim (ne i neočekivanim) čini se i podatak da u vrijeme brojnih plaidoyer za »objektivne ekonomske zakonitosti«, tržišnu verifikaciju rada (»nagrađivanje prema uspjehu na tržištu«) zastupa samo 40% od ukupnog broja ispitanika. To ne govori samo o dosadašnjem »postojanju« ekonomskih zakonitosti, nego i o percepciji njihove (do)sadašnje »objektivnosti«.

Naposlijetku, ispitanici su trebali odrediti osobni interes, a usporedno s tim i interese drugih ljudi. Pokazuje se da najveći broj (44%) ispitanika smatra »dobre odnose s ljudima« svojim temeljnim interesom (21%) procjenjuje da je to i interes drugih). Procjenjujući do čega je drugima najviše stalo, ispitanici najčešće (28%) ukazuju na »sticanje novca i drugih korisnih stvari«, te »udoban život bez posebnih napora« (24%). Evidentna razlika između osobnih interesa i interesa drugih ljudi, uz pretpostavku projekтивne situacije u iskazima, u prvom redu otvara problem vrijednosne dimenzije interesa. Pokazuje se raskorak između, s jedne strane, stvarnih interesa koje rada realna situacija niskoga materijalnog standarda pojedinaca i društva općenito te, unutar nje, uspostavljena potrošačka logika ponašanja a, s druge strane, nematerijalnih interesa koji se smatraju »višima«, društveno legitimnim i poželjnim. Odgovori radnika pokazuju manju razliku

u procjeni njihova vlastitog interesa i interesa drugih, nego što je to slučaj s ostalim grupama anketiranih. Radnici otvorenije (u većem broju slučajeva) iskazuju i svoje materijalne interese. Nasuprot njima, stručnjaci i rukovodioci češće navode »društveno poželjne«, dakle nematerijalne interese, što svjedoči, sudi autor, o njihovom nesumnjivo boljem ukupnom društvenom položaju a, možda, i o većoj ideološkoj prilagodljivosti sistemu i općeprihvaćenim sistemskim vrijednostima.

Prethodno pitanje već zadire u problematiku činilaca formiranja interesa. Odgovori su, naime, pokazali da značajnu ulogu u formiranju interesa ima i njegova vrijednosna »težina«. Ispitanici navode da na formiranje njihovih interesa najviše utječu »moralna shvaćanja« (posebno rukovodioci izvan proizvodnje) i materijalna situacija (radnici). Ti, kao i neki drugi dodatni, rezultati upućuju Bolčića na zaključak da u jugoslavenskom društvu pored interesne, postoji i vrijednosna diferencijacija koja još više potertava prethodnu.

Kako ispitanici procjenjuju interesne odnose unutar i između radnih organizacija s aspekta interesne suprotstavljenosti?

Njihovi odgovori sugeriraju manju sukobljenost interesa na oba nivoa nego što se to, na temelju primjera iz prakse, moglo očekivati. Da je ta slika ipak djelom uljepšana potvrđuju odgovori na neka konkretnija pitanja za kojima istraživač pože kao za stanovitim kontrolom stvarnih odnosa, a što iznosi na vidjelo interesne razlike unutar radne organizacije. Primjerice, u povodu mjera za bolje poslovanje radne organizacije, rukovodioci izvan proizvodnje i službenici najčešće se opredjeljuju za »podizanje idejne svijesti«, dok rukovodioci u proizvodnji i radnici plediraju za »strožiju radnu disciplinu«. (Dva zanimljiva podatka: (a) u većini grupa dominira opredjeljenje za »smanjivanje doprinosa za sve društvene djelatnosti i sve oblasti van privrede«; (b) zaposleni u radnim organizacijama posegli bi prije za svim drugim mjerama nego za »povećanjem cijena«.) Interesna suprotstavljenost daje se uočiti i iz odgovora na pitanje o načinu raspodjele »ostataka dohotka«, te o spremnosti ispitanika da snose ekonomski rizik. Po tonje cilja otkrivanju nivoa samoupravnog donošenja odluka (ako su one donešene kolektivno, i spremnost za kolektivni rizik je veća). Samo 17% ispi-

tanika smatra da svima (kolektivno) treba smanjiti osobne dohotke zbog gubitaka, dok je najčešće mišljenje da dohotke treba smanjiti »onima koji nisu ispunili radne obaveze«, te »rukovodionicima«. Najrjeđe je, ipak, opredjeljenje za socijalizaciju gubitaka.

Ispitanici percipiraju suprotstavljenost interesa među radnim organizacijama pretežno kao umjerenu. Po Bolčićevu mišljenju, to je rezultat njihove nespremnosti da prihvate realnost koja se ne uklapa u predodžbe o socijalizmu kao harmoničnoj zajednici, ali i činjenice da oni ne uspijevaju sagledati posebni interes svoje radne organizacije zbog kojeg bi ona došla u sukob s drugom. On zaključuje da je riječ o neadekvatnom procesu artikulacije interesa u kojemu većina zaposlenih ne sudjeluje pa, dakle, i ne određuje bitni interes svoje organizacije. To potvrđuje i percepcija rukovodilaca kao skupine koja najviše utječe na interese radne organizacije. Najčešći razlog suprotstavljenosti interesa među radnim organizacijama jesu »neujednačeni uslovi privređivanja« (50%/₀), ali postoje i drugi važni uzroci izraženi posredno. Ispitanici se, naime, najviše zalažu za javnost procesa usuglašavanja interesa, na čemu opet najviše inzistiraju radnici (37%/₀).

Kako u tim, sve složenijim interesnim odnosima i procesima, SK ostvaruje svoju integrativnu ulogu?

Unatoč njegovoj institucionalnoj poziciji, dnevna zbivanja, a i rezultati ovog istraživanja ukazuju na slabljenje integrativne uloge Saveza komunista. Uzrok tome Bolčić vidi u činjenici da je članstvo u SK suočeno s istim interesnim podjelama kao i društvo u cjelini. Čak 47%/₀ ispitanika smatra da članovi SK »češće nego nečlanovi« teže ostvarivanju osobnih interesa. To misli i 61% nečlanova SK, dok 55% članova SK odgovara da ostvarenju osobnih interesa teže »podjednako kao i nečlanovi«. Čak 72%/₀ ispitanika ocjenjuje da sukobi interesa u SK »mnogo« utječu na sukobe u društvu. Najčešće spominjani činioci postojanja različitih interesa u SK jesu »razlika u materijalnom položaju« i »razlike u idejnoj izgrađenosti«.

Veoma su indikativne i ocjene ispitanika o tome čiji se interesi najviše, odnosno najmanje uvažavaju u društvu. Različitim mjerama i odlukama u društvu najviše se uvažavaju interesi rukovodilaca (u tome su u 70%/₀ slučajeva suglasne sve sociofunkcionalne grupe), a najmanje interesi radnika iz proizvod-

nje (46%/₀) i mladih (34%/₀). Istodobno, ispitivanje dugoročnih interesnih orijentacija naznačava socijalističku samopravnu orijentaciju kao osnovu za sve ispitanike, naročito radnike. Najizrazitiji otpor izražava se prema orijentaciji na jačanje vlasti.

Oslanjanje na verbalne iskaze ispitanika kao na glavnu metodu istraživanja djelomice reducira mogućnost spoznavanja stvarnih interesa. S druge strane, u nedostatku primjerenije metode u spoznajni interesa, njome se uspijeva doprijeti do društvene svijesti o interesnoj diferencijaciji u jugoslavenskom društvu koja, dobrim dijelom povezana s objektivnim društvenim položajem ispitanika (određenim mjestom u društvenoj podjeli rada te raspodjelom materijalnih dobara, društvene moći i ugleda), svjedoči o postojanju klasno-slojne interesne podijeljenosti. Iako jedno empirijsko istraživanje teško može obuhvatiti svu problematiku, autor je vrlo uspješno obuhvatio temeljne probleme procesa artikuliranja i usklađivanja interesa. Vrijednost njegova rada nije samo u dobivenim rezultatima, nego, i u teorijski vrijednoj analizi rezultata unutar općih društvenih procesa.

Branka Radman

Prikaz
UDK 63 (497.1)

Zbornik *Problemi socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela*

Komunist, Beograd — Jugoslavenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja, Ljubljana 1983.

U sklopu znanstvenih teorijskih rasprava »Misao i revolucionarno djelo Edvarda Kardelja« četvrti je skup bio posvećen aktualnim pitanjima poljoprivrede i sela u socijalističkom razvoju Jugoslavije. Iz cjelokupne građe skupa redakcijski odbor priredio je izbor pisanih saopćenja i objavio ih u posebnom zborniku *Problemi socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela*.

Po unutrašnjoj građi zbornik je izraz težnje za očuvanjem osnovnih tematskih oblasti skupa: (1) poljoprivreda u strategiji privrednog i društvenog razvoja; (2) društveni sektor u poljoprivredi; (3) individualno gospodarstvo i procesi njegova udruživanja i integracije u sistemu društvene reprodukcije; (4) i društvenopolitičkog razvoja.

Relativno najopsežnije, prvo tematsko područje zbornika sadrži veći broj raznovrsnih saopćenja koja polaze od kritičkog vrednovanja dosadašnje strategije privrednog i društvenog razvoja poljoprivrede, te nude vlastito viđenje budućeg razvoja. U tom kontekstu tretiran je položaj poljoprivrede u stvaranju i raspodjeli društvenog proizvoda, te su iznešeni statistički podaci po kojima se poljoprivreda uvijek pojednostavljeno promatra kao primarna proizvodnja, koja danas čini u nas »...oko 13%⁰/₀ ukupnog društvenog proizvoda« (str. 66). U slučaju da »...se poljoprivredi dodaju one industrije koje za nju proizvode sredstva za proizvodnju... i industrije koje prerađuju poljoprivredne proizvode... zatiim građevinarstvo... saobraćaj, ugostiteljstvo, turizam, pogonska energija — onda se može konstatovati na poljoprivreda čini oko 50%⁰/₀ ukupnog društvenog proizvoda celokupne jugoslovenske privrede« (str. 66). Istaknuto je da je poljoprivreda od oslobođenja do danas više sudjelovala u stvaranju nacionalnog dohotka i društvenog proizvoda nego u ukupnim investicijama. »Od 1964. do 1977. godine prosječno učešće poljoprivrede u ukupnim privrednim investicijama (11,3%⁰/₀) bilo je manje od njenog prosječnog učešća u stvaranju nacionalnog dohotka (19,7%⁰/₀) za 8,4 procentna poena. Samo od 1973. do 1975. godine donekle je povećano učešće poljoprivrede u ukupnim privrednim investicijama i smanjen taj odnos, da bi se odmah poslije toga uspostavio odnos iz prethodnog perioda« (str. 214). Mjesto naše poljoprivrede u međunarodnoj podjeli rada detektirano je sljedećim veličinama: »...U posljednja dva desetljeća (1961/65—1979/80) udio Jugoslavije u vrijednosti svjetskog izvoza i uvoza poljoprivrednih proizvoda smanjio se od 0,68 na 0,58%⁰/₀... Dok se, u istom razdoblju, vrijednost izvoza smanjila od 0,69 na 0,46%⁰/₀, dotle se vrijednost uvoza povećala od 0,67 na 0,70%⁰/₀...vrijednost izvoza i uvoza poljoprivrednih proizvoda u vrijednosti ukupne vanjskotrgovinske razmjene se konti-

nuirano smanjivala od 38%⁰/₀ (1953—57) na svega oko 11%⁰/₀ (1979—80). U istom se razdoblju vrijednost poljoprivrednog izvoza povećala za oko 10 puta, a vrijednost uvoza za oko 11 puta... Jugoslavija je... u najvećem broju poslijeratnih godina ostvarila negativan saldo u vanjskotrgovinskoj razmjeni poljoprivrednih proizvoda. Puni su dragocjenih podataka i kvalitetnih analiza ekonomskog karaktera uočenih tendencija u razvoju poljoprivrede. U ukupnoj slici oni predstavljaju do kraja kritičko sagledavanje provođenja koncepta socijalističkog preobražaja poljoprivrede, čije su slabosti očigledne u nedovoljnom rastu fizičkog obujma poljoprivredne proizvodnje u posljednjem desetljeću, te u slabom porastu stope produktivnosti rada. U više priloga argumentirana je teza da »prvo, jugoslavenska poljoprivreda bilježi sve niže stope rasta i drugo, ponuda poljoprivrednih proizvoda iz domaće proizvodnje kontinuirano je zastajala za potražnjom tih proizvoda u zemlji« (str. 111). Nedovoljno razvijeni socijalistički samoupravni odnosi u poljoprivredi i na selu označeni su u analizama kao jedan od ograničavajućih faktora daljnjeg razvoja poljoprivrede, a zajedno s usporavanjem porasta proizvodnje u poljoprivredi značajno su uzrokovali sadašnje drastične privredne teškoće. Opći stav nedvojbeno potvrđuje da je osnovna koncepcija razvoja i socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela bila ispravna, te da se bolja alternativa ne nazire.

Autori su ukazali i na moguće pravce razrješenja i prevladavanja evidentnih proturječnosti, i to ne na osnovi »stihijske preraspodjele društvenog proizvoda« (str. 700), već na bazi svjesne aktivnosti cijelog društva u cilju bitnog zaokreta u privređivanju i ukupnome društvenom ponašanju. Aktualna agrarna politika mora se zasnivati na koncepciji socijalističkog preobražaja poljoprivrede, što je proces koji ima lice Janusa: rast proizvodnje u poljoprivredi i razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa.

Drugo tematsko područje zbornika bavi se pitanjima društvenog sektora u poljoprivredi. Opća je konstatacija da društveni sektor poljoprivrede ne utječe dovoljno na proces socijalističkog preobražaja odnosa u poljoprivredi i na selu, te da se ponaša samodovoljno. Više autora bavilo se uzrocima stagnacije društvenog sektora, posebno u

stočarstvu, ističući da »... društveni i individualni sektor čine zavisnu celinu« (str. 284). U tom kontekstu osviještena su, još jednom na tragu revolucionarne teorije Kardelja, pitanja međunarodnog odnosa društvenog i individualnog sektora: »Gajiti iluzije da se može sačuvati, dalje održavati i razvijati izolovano klasično seljačko gazdinstvo, a ne seljačko gazdinstvo u novim odnosima prema modernoj socijalističkoj privredi, značilo bi seljaka politički odvajati od progresivnih socijalističkih snaga našeg društva. Prema tome, mislim da bi trebalo, kad je reč o ovim pitanjima, razjasniti pojam podruživanja. Imam utisak da se u nekim diskusijama daje suviše ideološki karakter čitavom ovom problemu kao da mi želimo i kao da je cilj podruživanja što brža likvidacija seljaka. Zašto bi to bio naš cilj? Mislim da je cilj socijalističkog samoupravnog društva ukidanje eksploatacije tuđeg rada, a ne ukidanje seljačkog ličnog rada, sve dok je takav rad moguć i na neki način objektivno uslovljen. Cilj podruživanja u nas je da se, s jedne strane, u istorijskom procesu stvaranja uslova za industrijalizaciju poljoprivrede, omogućiti istorijski neizbežan prelazak na industrijalizovanu poljoprivrednu proizvodnju, a s druge strane, da se omogućiti seljaku — dok je na svojoj zemlji i dok postoje uslovi za relativno produktivan rad na njegovom gazdinstvu — da radi u kooperaciji sa društvenim sektorom na što produktivniji način i da se tako uključuje u jedinstven proces udruženog rada« (str. 286). Dio autora je, na osnovi komparativnih analiza, postavio pitanje o mogućnosti izvođenja »velikog skoka« u razvoju društvenog sektora u poljoprivredi, kao i problem bržeg povećanja poljoprivrednog zemljišta kojim raspolažu OUR-i poljoprivrede, te njegova boljeg korištenja.

U trećem tematskom bloku zbornika o individualnom gospodarstvu i procesima njegova udruživanja i integracije u sistemu društvene reprodukcije precizno su dijagnostificirani brojni akutni problemi. Naglašeno je: »Udruživanje poljoprivrednika na različite načine i oblike nema samo svoj ekonomski nego i društveno-kulturni značaj. To stoga što udruživanje ima transformacijsku funkciju za seljaka i njegovu obitelj: razbija kolektivizam obiteljske grupe u obavljanju poljoprivrednih poslova na obiteljskom gospodarstvu i rastočuje njenu familističku ideologiju. Ekonom-

skom suradnjom s udruženim radom i socijalističkom privredom individualni se poljoprivrednik uvodi u novi društveni odnos, koji je temeljen na udruženom radu« (str. 497). Međutim, dominirajuća dezorganizacija i stagnacija u ostvarivanju ustavnog koncepta udruživanja rada i sredstava u vlasništvu građana navele su neke autore da zaključe: »Udruživanje rada i sredstava seljaštva u međusobnim odnosima je veoma nerazvijeno i na najnižoj je stepeni uspoređujući ga sa stanjem iz prošlosti... Treba konstatirati da je najveći broj poljoprivrednika potpuno izvan bilo kojeg oblika udruživanja. To najbolje ilustrira podatak da je prema popisu stanovništva 1981. ... bilo 3 402 000 aktivnih poljoprivrednih stanovnika. Taj podatak upućuje na to da je preko 2 000 000 aktivnih poljoprivrednika neudruženo« (str. 498, 500). Utvrđeno je da postojanje ograničenja prava poljoprivrednika u njihovim organizacijama djeluju apsolutno negativno, dok razvijeno samoupravljanje predstavlja uvjet za povećanje poljoprivredne proizvodnje, bolje korištenje zemljišta, uvođenje moderne tehnologije i povećanje dohotka proizvođača. Na postavljenu upit o tome da li u nas danas postoji seljačko pitanje »odgovor mora glasiti da postoji... 3 400 000 aktivnog poljoprivrednog stanovništva koji stječu dohodak na vlastitim imanjima kao samostalni radnici koji nisu uključeni i izjednačeni sa pravima i položajem radnika u udruženom radu potvrđuje da položaj seljaštva u društvu nije do kraja riješen. To se, uostalom, vidi i po njihovoj udruženosti i povezanosti sa sistemom udruženog rada. Kod nas se dosta piše i analizira o različitim segmentima seljačkog pitanja... ali se malo razmatrao cjelovit položaj seljaka u društvu. Veoma se rijetko čuje u političkom žargonu revolucionarna parola — savez radnika i seljaka. Kao da su marksističke ocjene o privremenosti i prolaznosti postojanja seljaštva i njihovom brzom smanjivanju i prelazu u udruženi rad doprinijele shvatanjima da će sve seljaštvo brzo i potpuno nestati, te da nije nužan naučni i politički tretman ovog pitanja. U svim dosadašnjim naučnim i političkim ocjenama smatralo se veoma pozitivnim i progresivnim društvenim fenomenom ovako brzi nestanak seljaštva. Sada se, istina, čuju zahtjevi da to treba usporiti zbog akutnog problema nezaposlenosti. Očito je da su ranije marksističke ocjene o seljačkom

pitanju znatno prevaziđene, i da su nužni suvremeniji marksistički pristupi« (str. 501-502). Zapanjuje podatak koji je dan bez šire elaboracije da je u periodu od 1966. do 1977. godine SKJ napustilo 200 tisuća zemljoradnika, dok je broj novoprimljenih članova zanemarlivo mali.

Analizirajući produbljeno i sistematski u posljednjem tematskom bloku zbornika selo u procesima društvenoekonomskog i društvenopolitičkog razvoja, ruralni su sociolozi vrlo opravdano istakli: «Osnovni je dojam da danas nemamo u rukama razvoj sela i poljoprivrede i da nam on klizi stihijnim kolotečinama. Vrijeme je, dakle, da pored prioriteta poljoprivrede u okviru globalnog privrednog razvoja, afirmiramo i znanstveni prioritet istraživanja sela i poljoprivrede radi izgradnje konzistentne politike agrarnog i ruralnog razvoja, koja će biti socijalistički i moderno utemeljena. Ono što je nedostajalo u našem dosadašnjem proučavanju sela jeste marksistička sinteza prikupljenih rezultata, odnosno teoretsko uobličavanje fonda saznanja... U prvom redu postoji za to znanstveni interes, jer bi takva sinteza bila impuls za nova istraživanja sela... Nadalje, takva bi sinteza pomogla da saznanje o našem selu dobije značajnije mesto u teoretskim radovima o ukupnom razvoju našeg društva. S tim u vezi upozoravamo na činjenicu da u mnogim publikacijama koje tretiraju naš globalni razvoj malo se razmatraju problemi sela. Kao da su mnogi autori, zanijeti vizijom industrijskog društva, zaboravili na agrarnu komponentu u njemu. Ta se razmatranja obično iscrpljuju u prepričavanju programskih ciljeva SKJ o selu i poljoprivredi, u upozorenju na smanjenje broja poljoprivrednog stanovništva, na pojavu seljaka-radnika, na registriranje širenja društvenog sektora, naznake materijalnog napretka sela, na podatke o kretanju poljoprivredne proizvodnje i sl. To je nepotpuno i uprošćeno sagledavanje složenih i protivurječnih promjena koje su se desile u našem selu ili koje sada u njemu postoje. Kao je riječ o marksističkom utemeljenju saznanja o selu, onda se ona pretežno iscrpljuju u pozivanjima na dobro poznate stavove Marxa, Engelsa, Lenjina i Kautskog. Malo je oslanjanja na novije naše i strane studije. Postoje utjecaji kod nekih naših istraživača i naučnih radnika koji se bave selom nemarksističkih mišljenja, u prvom redu onih na-

rodnjačke provencijencije, a tu i tamo osjeća se i povodljivost za farmerskim modelom zapadne poljoprivrede. Može se reći da je i u našoj široj javnosti, naročito u štampi, dosta rasprostranjen površan, pragmatistički stil razmišljanja o selu. U njemu dominira orijentacija na produktivizam, dok se dublja društvena kretanja kao ishodište pojava zanemaruju ili ne vide. Izvjesna nervoza koja se osjeća u društvu uslijed povremenih nestašica nekih prehrambenih proizvoda potakla je brojne sastanke o problemima sela, na kojima su rasprave često slabo činjenično argumentirane. Ima tako impresionističkog zaključivanja u stilu informacija iz vlastitog sela, na osnovi posjeta seoskim domaćinstvima, razgovora sa seoskim ljudima, a da se to ne smješta u širi kontekst društvenih promjena kojima je naše selo zahvaćeno. Naravno, takvih tendencija u pristupu problemima sela i poljoprivrede ima i u Savezu komunističke omladine, u njegovoj dnevnoj aktivnosti, u radu političkih škola, u sistemu marksističkog obrazovanja. Čini nam se stoga očiglednim da je neophodno napraviti sintetičku studiju o razvoju sela i poljoprivrede u socijalističkoj Jugoslaviji, koja će sadržavati osnovna saznanja i podatke do kojih su naši autori i istraživači došli, i u kojoj će ta saznanja i podaci biti kritički vrednovani i smješteni u marksistički teoretski okvir. To bi trebao biti marksistički inspiriran kritički pregled naših istraživačkih rezultata o ruralnom i agrarnom razvoju u okviru jednog obuhvatnog rada koji bi bio od višestruke znanstvene, idejno-političke i praktične koristi« (str. 613-614).

Zbornik je zaokružen kratkim rezimom na jezicima naroda i narodnosti Jugoslavije te na engleskom jeziku. Pridodan je i koristan predmetni registar.

Izvjesno je nakon čitanja zbornika, posebno posljednjega tematskog bloka, da se naša politologija nije bavila niti odredila spram problema socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela. Nitko od politologa nije priredio bilo kakav stručni prilog za ovaj zbornik niti je sustavnije tretirao pitanje odnosa politike i poljoprivrede u cjelokupnome poslijeratnom razvoju. Revolucionarna teorija i prilozi Kardelja, Bakarića i Tita na tom planu nisu još nadmašeni. U tom smislu naša politologija ima jasno postavljene zadatke i potrebu aktualiziranja, s marksističkih pozicija, problematike odnosa politike i poljoprivrede.

Zbornik, koji impresionira opsegom (733 stranice), predstavlja inventuru problema socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela u Jugoslaviji. Usprkos unutrašnjoj nekonzistentnosti, miješanju nivoa u zahvaćanju problema, čestim ponavljanjima i preklapanjima u priloziima te mjestimično proturječnim interpretacijama podataka, zbornik predstavlja prijeko potreban, inspirativan i vrijedan doprinos znanstvene misli razvoju našeg društva.

Bartol Anić

Recenzija

UDK 32 (09) (497.11) + 949.711

Vasa Čubrilović

Istorija političke misli u Srbiji XIX veka

Narodna knjiga, Beograd 1982.

Istraživanje političke misli nekog naroda ponajčešće pada u polje političke povijesti ili politologije. Dosadašnji rezultati u nas pokazuju i upućuju na veće učešće političke povijesti i vrlo zanemarljiv angažman znanosti o politici u tom istraživanju. To, prije svega, proizlazi iz utemeljenosti jugoslavenske historijske znanosti i neutemeljenosti znanosti o politici.

Istraživanja i izlaganja u političkoj povijesti preopširna su i prebremenita faktima, pa se središnja namjera prikaza političke misli gubi ili, pak, topi u moru činjenica, iz kojih je vrlo teško prepoznati cjelinu političke misli. S aspekta povijesti to je »normalni red stvari« u znanstveno-istraživačkom postupku. No, za politologiju to nije prihvatljivo.

Navedena kritička primjedba stoji s obzirom na činjenicu da je pred nama znanstveni uradak iznimnoga povjesničara, čiji se istraživački postupak uklapa u postojeće tokove istraživanja političke povijesti, te i njegovo djelo trpi od određenih nedostataka ako ga promatramo politologijski. No, time se ne umanjuje njegova vrijednost. Ovo djelo, i njemu slična, značajna su predradnja za politologijsko istraživanje političke

misli naših naroda. Koristeći se rezultatima političke povijesti, politologija bi morala ozbiljno posegnuti za svojom interpretacijom koja bi obuhvaćala utvrđivanje geneze političke misli naroda Jugoslavije, prikaz temeljnih misaonih pravaca, prikaz utjecaja kulturnih revolucija i evropske političke misli na oblikovanje političke misli u našim prostorima.

U kontekstu političke povijesti naroda Srbije, Čubrilović najprije pokušava činjenicama pokazati izvore, same početke srpske političke misli, koja se vezuje uz nastanak nemanjičke, rano-feudalne države. U središtu rane političke misli istakla se koncepcija jake države, s obzirom na tadašnji geopolitički položaj rane države. Ona je prisutna i nakon sloma srednjovjekovne države u svijesti srpske pravoslavne crkve, koja je odigrala značajnu ulogu u očuvanju nemanjičke državne tradicije. U tom smislu crkva se istakla kao jedan od subjekata rane političke misli, koja se još izražavala kroz patrijarhalnu demokraciju srpskog sela, te kroz epske narodne pjesme, koje su kazivale mišljenje zajednice, junaštvo, vitešku etiku, hrabrost i čojstvo.

U najranijem razvoju političke misli, unutar jedne patrijarhalne i parohijalne kulture, nije se posebno izdvojio neki politički mislilac sve do 19. stoljeća zbog islamske izolacije srpske kulture iz razvijenog zapadnoga kulturnog kruga. Trebala se zgoditi jedna kulturna revolucija da bi se srpska kulturna zajednica, posredstvom jezikoslovnih promjena, uklopila u zasade potonjeg, koji je poticajno djelovao na razvoj političke misli. Ona se zgodila s V. S. Karadžićem (v. V. S. Karadžić, *Reforma jezika i pravopisa* (Izabrani spisi), Školska knjiga, Zagreb 1978. str. 17-30), sa stvaranjem srpske književnosti romantizma. Posredovanjem kulturne revolucije pojavili su se u 19. st. prvijenci, vijesnici političke misli u Srbiji, u kojih se pojavio problem države kao središnji problem političke misli. Njihova je misao bila više praktično-politička, a manje znanstveno-politička, jer se zapravo radilo o praktično-političkom pitanju utemeljena i uređenja srbijanske države i rješenja srbijanskog pitanja.

Praktično-politička misao u Srbiji 19. stoljeća, prema Čubriloviću, razvijala se u nekoliko tijekova. Prvi je izražavao konzervativnu političku misao Ilije Garašanina u *Načertaniju*, čija se bit izrazila u zamisli »velike države«, u pri-

sajedinjenju nekih južnoslavenskih zemalja, kao načinu rješavanja srbijanskog pitanja. Pod utjecajem takvih ideja bio je i bivši socijalist, kasnije radikal, konzervativac, utemeljitelj Radikalne stranke Nikola Pašić sa svojom »veliko-srbijanskom koncepcijom«. Konzervativna politička misao vodeća je misao minulih dinastija i kasnijih građanskih političara. Bila je toliko jaka da je veći dio liberala preobrazila u konzervativce.

Drugi tijek političke misli predstavlja *politička misao liberalizma*, čiji je vinovnik, glavni protagonist, teoretičar i praktičar politike, tvorac možda prvog rječnika politike (*Politički rečnik*, Novi Sad 1870, I deo) Vladimir Jovanović. Bio je istaknuti mislilac i predstavnik liberalne demokracije i ustrojenja srbijanske države po uzorima evropskih liberalnih država. Veoma veliku pažnju polagao je zasada demokracije srbijanskog sela, jer je u njima vidio mogućnost razvoja liberalnodemokratskih institucija u Srbiji kao pretpostavku zasnivanja moderne liberalne države. Njegova politička misao oblikovana je pod utjecajem vodećih evropskih mislilaca liberalizma, posebice J. S. Milla.

Uz spomenute, pojavila se, unutar »građanske ljevice«, *politička misao federalizma i konfederalizma* M. Polit-Desančića, F. Zaha i S. Miletića.

Kao protuteža građanskoj političkoj misli nastaje *politička misao socijalizma* Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića. Marković je mogućnost rješenja »Istočnog pitanja« vidio u političkoj i socijalnoj revoluciji, narodnom suverenitetu, socijalističkom preobražaju Srbije, komunalnoj samoupravi, federalizaciji Balkana, pravu naroda na samoopredjeljenje. On je najnapredniji mislilac među svojim suvremenicima i u svojoj epohi, na čije su duhovno oblikovanje utjecali klasici marksizma, ruski narodnjaci, anarhisti.

U prikazu razvoja političke misli u Srbiji 19. stoljeća Čubrilović čini kraći ekskurs u izlaganju, prikazujući ukratko razvoj političke misli u Hrvata, u kojem rasvjetljuje dva pravca, od kojih prvi predstavlja *politička misao federalnog jugoslavenstva* (J. J. Strossmayer, F. Rački, F. Supilo, A. Trumbić), a drugi *konzervativna politička misao hrvatskoga građanskog nacionalizma*, »pravaška ideologija« Ante Starčevića, politička misao trijalizma J. Franka i hrvatskog seljačkog gibanja braće Radića, kasnije V. Mačeka.

Uz političku misao federalizma i konzervativnu političku misao kasnije se pojavila *politička misao socijalizma/marksizma*, kao misao koja je obećavala emancipaciju na ovim panonskim prostranstvima vjekovnog mraka, krvi i klanja, iracionalizma, neznanja i zabluda, duhovne i materijalne retardacije. Ona se na kraju ozbiljila kao jedina misao obrata i preinake surove južnoslavenske stvarnosti.

Prema Čubriloviću, prikazani smjerovi političke misli u Hrvata i Srba nazočni su do sloma i revolucije. Ali ne samo do tada. Neki od njih pokazuju se alternativom poslijeratnoj marksističkoj političkoj misli, posebice u novije vrijeme.

Vrijedno je prihvatiti spoznaju da se bez rasvjetljavanja geneze političke misli, bez utvrđivanja glavnih misaonih pravaca, usmjeravanja, kretanja političke misli, bez komunikacije s tradicijom političke misli jugoslavenskih naroda, teško može misliti, a kamoli razumjeti istina i zbilja političke prakse suvremenosti.

Andelko Milardović

Recenzija
UDK 37.013

Gordana Bosanac Edukacijski izazov

Školske novine, Zagreb 1983.

Kada je govor o odgoju i obrazovanju ponajčešće sveden na ideologijsku eksplikaciju jednoga političkog čina, reforme obrazovanja, rijetki pokušaji da se o njima teorijski prozbori doista su izazov. Tamo gdje se pomoću »marksističke sociologije obrazovanja i marksističke političke ekonomije obrazovanja« žele rješavati aporije »škole prilagođene tvornici« stvar, koja je u pitanju, valja izazvati. Prvo poglavlje ove knjige Uvod u epistemološka značenja odgojno-obrazovnog fenomena odgovara ponajprije na pitanje o didaktičkom diskursu kao onomu o čemu je riječ u govoru same stvari. Govoriti o didaktič-

kom diskursu znači govoriti o učenju kao uvjetu opstanka roda, nasuprot onomu, bogatstva značenja (prije svega onoga bitnoga) lišenu, shvaćanju koje u učenju ne vidi njegovo bitno povijesno-ontologijsko značenje. Učenje je uvjet da bi cjelina povijesnog iskustva i njezina vremenska aktualizacija (episteme) uopće bile. U bit didaktičkog procesa dolazi i svijest o njemu kao vremen-skom procesu episteme — znanost o odgoju i obrazovanju. Pitanje o pedagoškoj spoznaji, pak, svojim postavljanjem izaziva ponajprije upite o tomu što nešto takvo kao pedagoška spoznaja ima (još) činiti u području znanja kojega je osvojio znanstveni jezik psihologije i njezinih disciplina i da li je ona još ista drugo do zastarjeli ostatak nekog »starog-dobrog« doba. Sciјentizam i tradicionalizam samo su naizgled oprečni odgovori, a oba uistinu pripadaju jednome istom, građanskom stajalištu znanosti. Prosvjetiteljsko uznesenje pred »spoznajom«, »ljubavlju«, »istinom« ideologija je koja prebiva, čini se, još samo u pedagogiji, zastalaj na spoznajnoteorijskim pitanjima. To je koncept onog stajališta u razumijevanju znanosti koje drži da je znanost rekonstrukcija svijeta i razotkrivanje postojećega prirodnog poretka stvari, shvaćanje koje nastoji, u svojoj građanskoj maniri, barem naknadno priskrbiti sliku cjeline. Pedagogija je izgubila korak s razvojem filozofije i ne primjetivši da je njezin bitni napor premješten sa spoznajnoteorijske na ontologijsku problematiku. U nastojanju da osigura svoj temelj, znanost o odgoju i obrazovanju dvojako pretjeruje: »nekritički pretpostavljajući da je samoutemeljenje znanosti osiguralo dignitet znanja, i da je sistem znanja, koje izgrađuje za ciljeve transfera, identičan nekom stvarnom totalitetu spoznaje, te ga ona može, iz svojih prosvjetiteljskih namjera, naknadno osigurati« (str. 14). Mnogobrojnim nastojanjima da se odrede »ciljevi odgoja i obrazovanja«, »efikasnost nastavnog procesa« i slično ne prethodi pitanje o predmetnosti samoga predmeta; otuda zastarjelost pedagogije u nas, o kojoj autorica govori sa stajališta suvremene znanosti. Didaktički proces i didaktičko vrijeme kao nužno vrijeme u kojemu se zbiva proces učenja kao povijesnog usvajanja ljudsko-povijesnog iskustva ontologijski prethode svakome drugome iskustvu. Bit didaktičkog vremena (kojega je kao vrijeme učenja i samostalni radni proces spoznao još utemeljitelj

didaktike Komensky) jest didaktička komunikacija. Bitno je didaktičko pitanje kako uspostaviti neprislino prihvaćanje odnosa u kojemu odgovajatelj i odgovajnik međusobno dijele treći član relacije — cjelokupno povijesno iskustvo. »Didaktička komunikacija je zajedništvo u govoru koji, izgovarajući 'treće', izgrađuje 'prvo' i 'drugo'« (str. 37), odgovor je kojega, s gledišta komunikacijske teorije, autorica daje na protivno postavljeno pitanje o tomu da li je edukacija uopće moguća pod prinudom, te da li u mladoga čovjeka postoji neka neuvjetovana težnja za obrazovanjem. U dijelu rada o jeziku znanosti u strukturi didaktičke komunikacije autorica polazi od kritike još važećeg prosvjetiteljskog mnijenja po kojemu je znanost najmoćniji lik postojanja kojega, zbog toga, valja pustiti da djeluje neposredovano i stoga ukiniti didaktičku komunikaciju kao suvišno posredovanje. Vjerujući u, na takav način priskrbljenu, mogućnost da se bude u žizi proizvodnje istine-pogonu, društvo se (samo)legitimira za kritiku škole koja ga zbog svoje posredovne uloge ne uspijeva ustrojiti po slici znanstvenog pogona. Autorica upravo transferu znanosti i društvenog oblika života pripisuje moć tvorenja humaniteta ljudskoga života. Naime, »ima jedna, možda i povijesno nova razina oblikujuće moći znanosti, izražena u djelovanju i oblicima znanja, a to je njena *kommunikacijska vrijednost*« (str. 43). Zahtjevu za odgojno-obrazovnim područjem, koje bi tvorilo znanje *usporedo* s proizvodnjom znanstvenog diskursa, moguće je udovoljiti samo tako da područje transferiranja znanosti bude didaktička komunikacija. No, ne tako da se ovo posredovanje svodi na didaktičku preradu (onomu koji spoznaje ili samo prima pripremljenu mu spoznaj), koja znanstveno značenje predstavlja »običnim jezikom«. Zadaća didaktičkoga nije u takvom »prevodenju«, već u učenju kroz usvajanje jezika same znanosti. »Znati neko znanje znači znati govoriti jezikom nekog znanja« (str. 45), jezikom posebnih područja važenja. Pod naslovom *Prosvjetiteljstvo i koncept obrazovanosti* autorica pojašnjuje pojmove znanja i obrazovanosti. »Odgojno-obrazovni rad je proizvođač znanja, jer znanje je transformiran oblik ljudskog — povišenog iskustva u sistem ukupnog značenja povijesnog smisla svake stvari koja se u svijetu može pojaviti... Znanje je *akt* kojim stvar postoji u odnosu i po-

javljuje se na specifičan način, uz ostalo i kao oblik znanja, obrazovnost» (str. 52). Znanje lišeno vrijednosti (smisleno nepamtljivo), raspršeno u fragmente i težnja ka apsorpiranju što većeg broja (nerazumljivih) informacija proturječne su strane građanskog zahtjeva da obrazovanošću, utemeljenog na predodžbi »znanje je moć«. Prosvjetiteljstvo je kroz ovu oprečnost sebi izmaklo vlastiti povijesni temelj, a sva didaktička nastojanja da se izgubljena cjelina naknadno osigura bezuspješna su. Autorica izlaže neke osnovne principe koji bi bili sačinjeni i primijenjeni pomoću teorije transfera kao nove koncepcije tvorenja znanja. »Teorija transfera mora doći do odgovora na pitanje što je znanje i kako nastaje, koje strukture ga oblikuju i koji princip formira jezgru oko koje se obrazuju elementi... Pitanje 'što je znanje', obuhvaća pitanje 'kako odrediti znanje kao znanje', kako ga odabrati, kako episteme didaktički opredmetiti?« (str. 62/63). Što treba biti sadržaj znanja određuje se u pedagogiji prema dvama konceptima obrazovanja, utilitarističkom i enciklopedijskom (koji se, primjerice, u aktualnoj reformi nastoje nekako pomiriti). No, prije opredjeljenja za ovaj ili onaj kriterij, teorija transfera mora početi od shvaćanja moderne znanosti i »promjena u društvenom odnosu i biću društva u kojem obrazovni ideal nije sredstvo, nego svrha življenja«, a određenju odgojno-obrazovnog ideala treba da prethodi uvid u ono što suvremeni čovjek jest, odnosno neka predodžba čovjeka danas. Autorica nadalje upozoruje na dogmatizam u znanosti odgoja i obrazovanja, zaodjenutoj u ruho historijsko-materijalističkih kategorija koje su lišene značenja, kao da će joj bez razumijevanja istrgnuti navodi klasika marksizma obezbijediti dignitet marksističkog. Duh ideološke upotrebe marksizma ilustriran je na primjerima nekih radova iz pedagogije u nas.

Polazeći od etimologije koncepta kulture u dijelu *Kultura, moralitet i povijest kao dimenzije didaktičkog diskursa* pokazuje se njegova povezanost s konceptom morala. Svrha odgoja (i samoodgoja, jer čovjek je jedino biće koje sudjeluje u vlastitu odgoju i to razvijajući sva svoja svojstva) jest odgoj ličnosti. S obzirom da je na ljudskom području na djelu moralitet kao oblikovni zakon i zakon očuvanja zajednice, odgoj kao djelovanje na razvoj čovjeka pripada etici. Kompendiji pedagogije govorit će tako

o tzv. moralnom odgoju, ponajprije određujući njegove ciljeve i navodeći ovako ili onako hijerarhizirane pojedinačne društvene vrijednosti s »humanističkom ličnošću« na vrhu. No, pitanje metode uspostavljanja takve općevažne ljestvice, kao i načina da se norme provedu u odgojni čin, ostaje nepromotreno. Pedagogija nije sustavno promislila strukturu moraliteta što je nazočno već kod sintagme-tautologije »moralni odgoj« i sadržaja moralnih postulata od jednostavna zahtjeva da se nauči poštivati starije do ljubavi prema čovječanstvu. Izoliranje morala kao posebnoga nastavnog predmeta (sat »moralnog odgoja«) odgojni čin svodi na moralizam. Iako blisko moralitetu, područje didaktičkog jest posebno područje jer odgoj »pronalazi i kreira baš one zaobilazne, skrivene putove kojima se nužno posredovano izvode moralna značenja... Didaktička načela nisu drugo nego pronalaženje onog rafiniranog načina na koji moralni prizor ispada nužan i kreativan« (str. 92). Pred pedagogijom tek stoji zadatak da vlastitom području dade značenje.

Pod naslovima *Odgoj i kultura, Odgoj, antikultura i ideologija nasilja! Autoritet i sloboda* riječ je o odgoju kao aktu očuvanja života, naspram shvaćanja po kojemu je ono bitno odgoja pounutrenje društvenih normi — oblikovanje građanske osobe. Tako se u aktualnome ekološkom pokretu prepoznaje napor kultivacije (odgoja) prirode i tako i čovjeka (u najširem značenju cultusa kao brige, njegovanja, uzgoja). Mogućnosti odgoja u suvremenom svijetu propitaju se kroz fenomenologiju nasilja. Način njezina prikazivanja predstavljen je kroz masovne medije. Autorica upozoruje na nužnost razlikovanja nasilja kao faktičkog akta i njegova predstavljanja u ideologiji nasilja (moći) koja čine nasilja, opravdavajući stanje nasilja, tumači kao (osviještenu) pobunu protiv društva. Izvanrednom osjetljivošću za stvar o kojoj je riječ prikazana je situacija mladih ljudi koji su (barem u jednom dijelu) u svijetu destrukcije stvorili sami takav kulturni obrazac koji bitno odgoja prebacuje s relacije odgajatelj-odgajanik na samoodgoj. Oni su stvorili same sebe kroz kontrakulturu, a vapaj zbog »neodgojenosti« i zahtjev za »odgojem« tek su obesnaženi filistarski napor da se stvari urede po starom i provjerenom nacrtu — građanskom. Kritika mladoga čovjeka okrenuta je upravo

protiv nje. Tako se u sudaru utopijskih snježanja i prijetućih destruktivnih sila jasno zrcali nemoć klasičnoga pedagoškog držanja. Ovdje dolazi i pitanje autoriteta; autorica ga raspravlja na predlošku Frommova razumijevanja/razlikovanja autoritarnosti i autoriteta kao takvoga (utemeljena na mjerodavnoj nadmoćnosti i ličnosti pojedinca). Autoritet je nužan u odgojnom procesu. Ozbiljuje se kada ga zamijeni samostalnost odgojene ličnosti. Autoritarnost ne okončava odnos ovisnosti među relativima odgojnog odnosa, a komunikaciju reducira na zgoljnu relaciju. Građanska institucija odgoja i obrazovanja, škola, autoritarna je po slici građanske obitelji, što autorica pokazuje konzultirajući kritičku teoriju društva (odnosno M. Horkheimerera iz *Autoritet i obitelj*), iako je isto tako točno da je škola nosilac prinude i dominacije uopće kroz cjelokupnu povijest svoga postojanja. Autoritarna škola zadobiva autoritet kroz društveni zahtjev odgojno-obrazovnom procesu da bude represivan, dakle izvanideološkijskom upotrebom toga procesa za potrebe društva. «... Mogućnost da se obitelj uspostavi kao povijesni prijenosnik jednog prautoriteta, najdublje i temeljitog... proizlazi iz povijesno nikad dovedene upitnosti patrijarhalnog autoriteta... Zato su svi oblici edukacije u povijesti autoritarni, i to na dvostruki način: po samoj prirodi procesa koji nužno uspostavlja autoritet iz biti same relacije odraslog čovjeka i djeteta kao relacije ovisnosti, i iz društvene slike patrijarhalnog modela autoriteta koji je strukturalno utemeljen kao regulativ svijesti» (str. 130/131). Osvajanje slobode nije tek puka borba protiv autoriteta; sloboda se u odgoju i obrazovanju doseže drugačijim postavljanjem uloge autoriteta, a koraci ka nadmašivanju pedagoga i samonadmašivanju koraci su ka slobodi.

U posljednjem poglavlju, *Odgoj i obrazovanje kao komunikacija zajednice* autorica razmatra razliku koncepta građanskog odgoja moralne osobe kojoj je to sredstvo probitka (fetišizirana »uspjeha« po svaku cijenu) i biti odgoja kao društvene potrebe u socijalističkom samoupravljanju. Iz neprevladana građanskog shvaćanja rada slijedi suprotstavljanje (građanskog) zahtjeva za odgojem osobe i (socijalističkog) za odgojem i obrazovanjem radnika (koji po onome prvome konceptu nije, niti može postati osoba), a nerazu-

mijevanje odnosa rada i znanosti dovodi do postavljanja rada kao jedine/konačne svrhe obrazovanja. No, »prije svih uvjeta koji su za istinsku transformaciju samoupravne organizacije odgojno-obrazovne djelatnosti potrebni, uvjet koji je sasvim izmakao je sadržajna rekonstrukcija odgojno-obrazovnih procesa sa stajališta novih odgojno-obrazovnih svrha: obrazovanje za rad i kulturu, točnije — za rad, znanost i kulturu... Zahtjev za spajanjem rada i obrazovanja zaboravlja povijesnu pozadinu na kojoj se rad povijesno omogućava, a to je znanost, pa je spajanje rada i obrazovanja, u stvari spajanje rada i znanosti« (str. 163). Odgojno-obrazovni je proces znanstvena praksa dvojako: kao sadržaj onoga što se u njemu spoznaje/uči i kao sam taj proces. Znanstveno je ovdje razumljeno u proširenu značenju kao kulturizacija odgojno-obrazovnog procesa čija je svrha rad, a ne tek da bude sredstvo socijalizacije kao prihvaćanja svijeta kakav je dan. Podruštvljavanje odgoja i obrazovanja traži poimanje rada drugačijeg od građanskog (po kojemu je rad temelj svega što jest); djelomične prepreke edukacijskog sistema bitno ga ne nadmašuju, jer to može učiniti samo revolucioniranje u društvenom biću rada kao njegovo ekonomsko oslobođenje, ali i promjene pojma odgoja i obrazovanja. Proširenje slobodnog vremena kao kreativne dokolice omogućuje ga kao vrijeme učenja. »Društvo koje uči« tek je ona istinita zajednica u kojoj bit komuniciranja postaje obrazovanje.

Mirjana Pajić

Recenzija

UDK 321 (41) + 323 (41)

F. Randall

British Government and Politics

Plymouth 1984.

Britanska vlada i politika samo je drugo ime za britanski politički sistem. Današnji britanski politički sistem, kao i izgled i funkcioniranje suvremenih političkih institucija ove zemlje rezultat

su evolucije, odnosno dugog perioda razvitka starog više vjekova. Naime, Velika Britanija je zemlja u kojoj nije u kojoj je razvitak tekao u velikoj mjeri postupno i kontinuirano. To, međutim, ne znači da nije bilo promjena. Mnoge su se promjene dogodile u britanskom društvu i politici u proteklih nekoliko vjekova, što se može najbolje zapaziti po tome što se suvremeni britanski politički sistem, osobito način njegova stvarnog funkcioniranja razlikuju u velikoj mjeri od onoga koji je djelovao prije više vjekova.

Britanski politički sistem obiluje mnogim specifičnostima, no najkarakterističnije je svakako to što Velika Britanija, kolijevka parlamentarizma, nikada u svojoj prošlosti nije imala, pa ni danas nema, dokument koji bi imao pravne karakteristike kao što ih imaju ustavi suvremenih država. Drugim riječima, Velika Britanija nema pisani ustav. Pod ustavom Velike Britanije podrazumijeva se niz raznih historijskih dokumenata, odnosno pravila običajnog prava i političkih konvencija te zakonskih propisa kojima se reguliraju organizacija i funkcioniranje najvažnijih instituta političkog i pravnog sistema zemlje. Britanske institucija u prošlosti, a i danas, najvećim su dijelom utvrđene normama običajnog prava i tzv. političkim konvencijama.

Najnovija knjiga *British Government and Politics*, britanskog autora F. Randalla, raspravlja o širokom krugu ključnih pitanja vezanih uz britanski politički sistem i njegovo stvarno funkcioniranje. Rad se sastoji od četiri dijela: »Političke ideje«, »Institucije«, »Politička pitanja« i »Javna administracija«.

U prvom dijelu knjige autor se ukratko osvrće na razvoj, prirodu i tipove vladavine od najjednostavnijih u primitivnim društvima do britanskog oblika vladavine — ustavne parlamentarne monarhije. Politički razvoj Velike Britanije doveo je već relativno rano do ograničavanja apsolutne vlasti monarha i razvijanja mehanizma političke vlasti koji djeluje kao mehanizam ustavne vladavine. U toku historijskog razvoja britanskoga političkog sistema, institucija monarhije doživjela je značajne promjene tako da je apsolutni monarh najprije u borbi s aristokracijom, a kasnije s buržoazijom lišavan mnogih svojih prerogativa. Težište vlasti sve se više pomicalo najprije na parlament, koji izbija u prvi plan, a

kasnije na vladu i kabinet. Prevaga parlamenta u odnosu na kraljevu vlast (do koje je došlo krajem XVII stoljeća) poučavoga političkog sistema. Govoreći o tzv. parlamentarnoj vladi u Velikoj Britaniji autor izlaže strukturu britanskog parlamenta, ovlaštenja Doma komuna i Doma lordova, kao i metodu izbora za članstvo u britanskom parlamentu. On ukazuje na prednosti i nedostatke dvostranačke vlade i iznosi razne sugestije koje su došle do izražaja u diskusijama posvećenim reorganizaciji i jednog i drugog doma parlamenta.

Prema mišljenju Randalla, legalna ovlaštenja parlamenta jesu neograničena, pa u tom pogledu Velika Britanija predstavlja jedinstven slučaj. Međutim, stvarna pozicija parlamenta danas se mnogo razlikuje od legalne. Parlament bi trebao da kontrolira vladu, a u praksi vlada dominira parlamentom. Parlament donosi zakone, ali zakone uglavnom predlaže vlada i utjecaj parlamenta na njihov sadržaj daleko je manji nego što bi prema njegovoj ulozi to trebalo biti.

Rad parlamenta u velikoj je mjeri kontroliran od strane javnog mišljenja za kojeg se smatra da u Velikoj Britaniji predstavlja osnovnu društvenu snagu i važan indikator socijalnih trendova, naročito u pogledu popularnosti ili nepopularnosti vladine politike. Jedan od načina na koji se javno mišljenje uspješno može izraziti u britanskom društvu jesu razne grupe za pritisak.

U daljnjim odjeljcima knjige Randall ukazuje na potrebu participacije u političkom životu kako bi se utjecalo na politiku vlade i smanjila politička apatija. Govoreći o političkim partijama, njihovoj strukturi i politici, međusobnim odnosima te o njihovoj sadašnjoj poziciji u britanskom političkom sistemu, autor ističe da je suština partijskog sistema u tome da politička partija koja dobije najveći broj sjedišta u parlamentu formira vladu. Jednu od karakteristika britanskoga partijskog sistema predstavlja činjenica da su u proteklih dvije stotine godina samo dvije velike partije dolazile u obzir da formiraju vladu. Vlade su stoga, osim u iznimnim slučajevima, jednostranačke. U posljednjih šezdeset godina vlade su formirale Laburistička i Konzervativna partija.

U drugom dijelu knjige autor je analizirao kompleks problema vezanih uz pravni sistem Velike Britanije, lokalnu samoupravu, decentralizaciju i

devoluciju vlasti te razvoj međunarodne suradnje ove zemlje. Govoreći o izvorima i specifičnosti engleskoga pravnog sistema (pravne norme škotskoga pravnog sistema, premda dijele neke zajedničke karakteristike engleskoga pravnog sistema, nastale su i razvijale se na drugačiji način), autor ukazuje na tri velike grupe pravnih normi koje su nastale i razvijale se na specifičan način: (1) common law (običajno pravo), (2) statute law (pisano pravo) i (3) equity (presude donešene u ime pravdnosti — equity). U kontekstu ovih razmatranja autor posebno mjesto daje analizi strukture sudskog sistema.

Značajno mjesto u britanskome političkom sistemu pripada lokalnoj samoupravi. Lokalna samouprava u Velikoj Britaniji ima iza sebe veoma dug historijski razvoj u kojem su njezine institucije prolazile kroz značajne promjene. Randall ukazuje na razloge postojanja lokalne samouprave, na dugu evoluciju u toku koje su njezine institucije prolazile značajne reforme, kao i na rastuće nezadovoljstvo s postojećim sistemom lokalne samouprave. Oštri prigovori došli su do izražaja kasnih 50-tih i ranih 60-tih godina ovog stoljeća, ponajprije zbog anakroničnosti, nedemokratske ravnodušnosti i nesposobnosti organa lokalne samouprave čija organizacija, nastala tokom devetnaestog stoljeća, nije mogla adekvatno odgovoriti potrebama dvadesetog stoljeća. Autor nas upoznaje s brojnim prijedlozima za reformu lokalne samouprave, a posebnu pažnju posvećuje prijedlogu Redcliffe-Maud iz 1966, koji je s druga dva prijedloga poslužio kao osnova novom Zakonu o lokalnoj samoupravi iz 1972, a koji je stupio na snagu 1974. i njime je izvršena značajna reforma britanskog sistema lokalne samouprave.

Ujedinjeno Kraljevstvo je unitarno uređena država sastavljena od Engleske, Škotske, Walesa i Sjeverne Irske, od kojih se ova tri posljednja odlikuju stanovitim specifičnostima i uživaju poseban položaj. No, usprkos svome unitarnom uređenju, Ujedinjeno Kraljevstvo pokazuje i neke specifičnosti u rješavanju nacionalnog pitanja. Budući da to pitanje ipak nije riješeno na zadovoljavajući način, u Velikoj Britaniji mnogo se raspravlja o decentralizaciji i devoluciji vlasti i predlažu tri rješenja a to su: teritorijalna, funkcionalna i administrativna devolucija vlasti.

U trećem dijelu knjige autor raspravlja o nekim važnijim pitanjima koja

se odnose na obrazovanje, nacionalizaciju industrije i zapošljavanje stambenu politiku i okolinu čovjeka, imigraciju i rasizam, siromaštvo te razvoj zdravstvene službe. On ukazuje na razlike u gledištima između Konzervativne i Laburističke partije u prilazu tim problemima, kao i u načinu njihova rješavanja. Svoju analizu navedenih pitanja i problema Randall bazira na brojnim zakonskim propisima, ukazuje na sadašnju situaciju, kao i na buduće pravce razvoja u rješavanju navedenih problema.

U posljednjem dijelu knjige Randall razmatra suvremeni sistem uređenja engleske upravne službe, tzv. Civil Service, i istražuje tko upravlja Velikom Britanijom. Ističe da su sve političke odluke (uključujući i donošenje zakona) koje se donose u britanskome političkom sistemu rezultat veoma kompleksnog procesa u kojem sudjeluje nekoliko manje ili više međusobno isprepletenih struktura: institucionalna mašinerija vlasti, stranački sistem i grupe za pritisak. Među važne institucije, kojima danas pripada značajno mjesto u procesu donošenja odluka, Randall svrstava ustanovu kabineta. Kabinet je danas centralna institucija cijelog sistema političke vlasti u Velikoj Britaniji, koja se vremenom institucionalizirala u obliku uvriježenih političkih konvencija. Njegova stvarna uloga u političkom sistemu posljedica je jačanja egzekutive na račun legislative, odnosno pomicanja težišta vlasti s parlamenta na vladu i kabinet. S druge strane, premda parlament nema faktički onakav utjecaj kakav je imao prije nekoliko desetljeća, njegova uloga ipak nije beznačajna, on je još uvijek *legalno* centar političkog sistema.

Kao što se može zapaziti, Randall se bavi vrlo aktualnom problematikom, te pokreće i analizira mnoga važna pitanja s područja suvremenoga britanskog političkog sistema. Zamjerka koja se može uputiti autoru odnosi se, prije svega, na nesistematičnost u izlaganju građe i nepovezanost pojedinih dijelova rada u okviru pojedinih poglavlja što uvjetuje da je prezentiranu tematiku veoma teško pratiti i dobiti cjeloviti uvid u suvremeni britanski politički sistem. No, bez obzira na to, knjiga obiluje mnoštvom podataka, činjenica i najnovijih informacija koje mogu poslužiti svakom tko se interesira za suvremeni britanski politički sistem.

Recenzija
UDK 338.984.4

Vlatko Mileta

Međunarodne ekonomske organizacije i integracije

Radna organizacija za grafičku djelatnost
»Zagreb«, Zagreb 1983.

U svjetskoj privredi zbivaju se mnoge promjene i odvijaju novi procesi koje nismo susretali u prijašnjim razdobljima. Znanstveno-tehnološka revolucija i dostignuti stupanj razvoja proizvodnih snaga danas su takvih razmjera da je različito povezivanje nacionalnih privreda izvan okvira čiste robne razmjene, na liniji nove proizvodne podjele rada i međunarodne proizvodne kooperacije, zakonitost koja determinira sve druge procese. Zbog pojave mnogih novih međunarodnih subjekata i internacionalizacije proizvodnje novih dosega formiraju se mnoge međunarodne ekonomske organizacije na različitim nivoima. U svijetu danas djeluje golem broj međunarodnih ekonomskih organizacija, mahom na mikro nivou, a među njima je i preko pet stotina organizacija na međudržavnoj razini. O djelovanju međunarodnih ekonomskih organizacija u svijetu se pišu mnoge studije i prave analize, što se za nas ne može reći. Rijetka su u nas djela koja prate ove pojave, kako što su rijetka i djela koja analiziraju zbivanja u svjetskoj privredi. I ovdje se pokazuje da smo više okrenuti sebi i svojim problemima, a manje svijetu, iako je očito da iz svjetske privrede izlaze impulsi koji su značajni i za našu privredu.

Knjiga Vlatka Mileta popunjava stoga evidentno prazninu i ima ne samo znanstveno-teorijsko, nego i praktično značenje. Ona se pojavljuje u vremenu izrazitih nastojanja naše privrede za većim prisustvom na međunarodnom tržištu i u međunarodnoj podjeli rada. U biti, ona je uspješna kombinacija teoretskih raspravljanja i praktičnih rješenja, preko kojih se dobiva izuzetan uvid u djelovanje onih međunarodnih organizacija i integracija u kojima se pojavljuju suvremene kapitalističke i socijalističke države. Knjiga, dakle, obrađuje one međunarodne ekonomske organizacije i integracije unutar kojih se

na neki način raspravljaju bitna pitanja međunarodne ekonomije i čija se rješenja sve više nameću kao globalni indikatori nacionalnim ekonomskim politikama za djelovanje u međunarodnom prostoru.

Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja: »Osvrt na pojavu i razvoj međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija«, »Tipologija međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija«, »Teorije međunarodnih ekonomskih integracija«, »Univerzalne međunarodne ekonomske organizacije«, »Specijalizirane međunarodne ekonomske organizacije«, »Ekonomske integracije u suvremenom svijetu« i »Specijalizirane organizacije ekonomskih integracija«. Svako poglavlje podijeljeno je na odjeljke, da bi unutar izvršene podjele uslijedila razrada pojedinih međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija, od ekonomskih organizacija Organizacije ujedinjenih naroda, pa do specijaliziranih organizacija pojedinih međunarodnih ekonomskih integracija.

Posebnu je pažnju autor posvetio međunarodnim ekonomskim integracijama. On razlikuje međunarodne ekonomske integracije od međunarodnih ekonomskih organizacija i za to razlikovanje daje valjane argumente. Time se razlikuje od nekih drugih autora koji između međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija stavljaju znak jednakosti. Međunarodne ekonomske integracije autor prati i analizira na isti način kako se pojavljuju u svjetskom prostoru, pa stoga na jednoj strani imamo međunarodne ekonomske integracije kapitalističkih zemalja, na drugoj strani ekonomsku integraciju socijalističkih zemalja i, na kraju, ekonomske integracije zemalja u razvoju, posebno afričkog i latinskoameričkog prostora.

Iako je knjiga podijeljena u sedam poglavlja, u njoj su dva bitna sadržaja: određena teoretska raspravljanja o međunarodnim ekonomskim integracijama i organizacijama i obrada najznačajnijih međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija. Od postojećih međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija autor je obradio više od stotine, pa nam i to pokazuje koji su dosezi ove knjige. Pri tome, obrada nije svedena na голу faktografiju, nego su to male studije o djelovanju međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija i njihovom značenju za suvremene međunarodne ekonomske odnose. Posebno to vrijedi za analizu djelovanja Evropske

ekonomske zajednice i Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć, dviju najznačajnijih međunarodnih ekonomskih integracija u Evropi i svijetu. To su sadržaji koje na ovakav način u našoj ekonomskoj literaturi nismo susreli. Slično je i s ekonomskim aktivnostima međunarodnih organizacija iz sastava Organizacije ujedinjenih naroda, s aktivnostima vezanim uz realizaciju Novoga međunarodnog ekonomskog poretka, uz Integralni program za sirovine i Zajednički fond za financiranje regulativnih stokova sirovina, uz međunarodno pregovaranje u okvirima UNCTAD-a, uz Parišku konferenciju i konferenciju u Cancunu.

Autorovo vrsno poznavanje marksističke političke ekonomije na stranicama ove knjige dolazi do punog izražaja. On se ne da povesti za površnim impresijama, nego razlučuje bitno od nebitnog i usmjeruje se na one pojave koje objašnjavaju procese. Sadržaji ove knjige nadovezuju se na *Uvod u međunarodne ekonomske odnose*, objavljen prije tri godine. Kombinirani sadržaji tih knjiga pokazuju koliko je međunarodna ekonomija složena i koliko su izvan stvarnosti razmišljanja o tobožnjoj međunarodnoj ekonomskoj anarhičnosti, o procesima koji su, tobože, izvan kontrole, pa time indirektno pokazuje i koliko je potrebna naša unutrašnja organiziranost da bismo mogli s tako organiziranim tržištem uspješno komunicirati. Između ostalog, unutrašnja neorganiziranost jedan je od razloga temeljnih nepogoda zemalja u razvoju, posebno kad se povezuju s međunarodnim tržištem. Monopolskoj strukturi međunarodnog tržišta nerijetko je zemlje suprotstavljaju usitnjenu proizvodnju i razmrljene proizvođače, koji se objektivno ne mogu suprotstaviti imperijalističkoj politici što je na svjetskom tržištu provode monopolske strukture. Uostalom, to se može vidjeti i na primjerima što ih autor navodi. U sistemu AKP zemalja (zemalja Afrike, Kariba i Pacifika) Evropska zajednica je, kako navodi autor, okupila više od pedeset zemalja u razvoju i stavila ih je u određene aranžmane u kojima Zajednica izvršuje sva bitna pomicanja. Iako je ta suradnja u biti pokrivena posebnim ugovorima. Konvencijama iz Jaunde i Lomea, ipak se ovdje radi o novim vidovima neokolonijalizma, koji osigurava krajnju korist za unaprijed poznatu stranu. Moguće je nabrajati i druge sadržaje knjige. Inače, knjiga ima stabilnu dinamiku i rijetka

su slaba mjesta. Djelo je na zavidnoj naučnoj i profesionalnoj razini. Njegovi sadržaji pokazuju da je pred nama autor kojemu je poznato što se u globalnim i parcijalnim dijelovima svjetske privrede zbiva. Svoja znanja uspješno je prezentirao javnosti i realna su očekivanja da će knjiga biti od koristi širokom krugu čitalaca, pogotovu onima koji bolje poznaju teoriju znanstvenog socijalizma, te prate kako se u suvremenim svjetskim zbivanjima odvija proces društvenog razvoja na područjima koje je Marx smatrao najvažnijim za razotuđenje proizvođača i formiranje samodjelatnoga komunističkog društva. On je s toga stajališta redovito isticao dvije bitne zasluge kapitalizma: enorman porast produktivnosti rada stalnim revolucioniranjem proizvodnih snaga i povezivanje svijeta razvojem međunarodne trgovine i podjele rada, koja zemlje i narode dovodi u sve veću međuzavisnost i suradnju.

Miletina knjiga uspješno popunjava prazninu s ovoga drugog područja, pokazujući visoku razinu do koje je stigao proces formiranja i djelovanja međunarodnih ekonomskih organizacija i integracija. Nekadašnje stihijsko razvijanje međunarodne podjele rada i međunarodno trgovanje postupno prerastaju ili, bolje reći, postupno se dopunjavaju paralelnim razvojem međunarodne proizvodnje. Autor prikazane knjige pokazuje kako se ubrzano stvaraju institucionalni oblici svjetskoga materijalnog života na novim osnovama i kako te ustanove stvaraju temelje za postupno prelaženje na organizirano, pa i plansko ekonomsko povezivanje i djelovanje nacionalnih privreda u svjetskim razmjerima.

Adolf Dragičević

UDK 355.02 + 327.8 + 355.40 (100 : 497.1)

Dušan Vilić — Milan Ateljević

Specijalni rat — odbrana i zaštita

»Poslovna politika«, Beograd 1983.

Knjiga *Specijalni rat — odbrana i zaštita* podijeljena je u tri dijela: »Specijalni rat — osobeni oblik primjene sile u suvremenim međunarodnim odnosima«, »Primjeri specijalnog rata protiv SFRJ« i »Općenarodna odbrana i društvena samozaštita protiv specijalnog rata i oružane agresije«. Autor prava dva dijela je D. Vilić, a trećega M. Ateljević.

Prvi dio, koji zauzima gotovo dvije trećine knjige, vrlo je pedantna i dokumentirana analiza društvene uvjetovanosti pojave i primjene »specijalnog rata«. Autor ističe da svi bitni razlozi koji su prije tri desetljeća uzrokovali pojavu specijalnog rata — kao relativno novoga oblika primjene sile u međunarodnim odnosima kojim imperijalističke sile nastoje očuvati postojeće i zadobiti nove pozicije moći u blokovima i na globalnoj političkoj sceni — postoje i danas. S obzirom na novu utrku u naoružavanju, koja je po karakteru i posljedicama (neutronska bomba, krstareće rakete, svemirska istraživanja itd.), neusporediva s bilo kojom za posljednjih trideset godina, u narednom razdoblju valja očekivati još intenzivniju primjenu oblika i metoda specijalnog rata.

Autor analizira i povijesni razvoj oblika specijalnih dejstava uoči drugoga svjetskog rata, navodeći u tom kontekstu značaj operativnih jedinica »Wermachta« koje su djelovale na glavnim frontama. Usporedo s razvojem oružane sile nacističke Njemačke autor razmatra i obavještajnu službu Vrhovne komande i Vojnoobavještajnu službu Ministarstva rata, odnosno vrhovne komande Wermachta, razgraničujući funkcije tih dviju vojnoobavještajnih institucija. Prikazano je prerastanje Abwehra u vojnoobavještajnu službu, koje je izvršeno posredstvom sektorske podjele rada na diverzije, sabotaje i kontrašpijunažu. Vilić, nadalje, pruža preglednu sliku događaja u toku drugoga svjetskog

rata u operacijama Wermachta: pripajanje Austrije, ulogu u razbijanju i okupaciji Čehoslovačke, napad na Poljsku, ofenziva na zapadnoj fronti, operacija protiv Danske i Norveške, uloga bataljona »Brandenburg«, priprema i napad na Jugoslaviju, »Ko«, ratna organizacija, »Jupiter« itd). Autor zaključuje da su pouke tih iskustava ugrađene ne samo u teorijske postavke, nego i u kratkoročne i dugoročne strateško-političke planove i kombinacije supersila. U posebnom poglavlju autor analizira konstituiranje cjelovite zamisli »specijalnog rata«, iznoseći raznovrsne koncepcije specijalnog rata u Vijetnamu i na prostoru jugoistočne Azije uopće, što ih je izgradila i provodila američka administracija. Vilić objašnjava i primjenu programa pacifikacije, i to pacifikacije u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj sferi, te drugu stranu toga programa, nazvanu i »uništenje Indokine«. U istome kontekstu objašnjen je i »Plan Feniks« te izazivanje bratoubilačkog rata. Na kraju, dan je zaključak izveden iz nekih pouka i iskustava primjene cjelovite koncepcije američke penetracije u Vijetnam.

U okviru posebnoga poglavlja, »Razrada i konstituiranje doktrine i strategije«, oslikane su neke zablude o ciljevima specijalnog rata, koji nisu jednaki u svim situacijama, nego ovise o stanju i tokovima međunarodnih odnosa, kako multilateralnih, tako i bilateralnih. Ciljevi, od vojnih i političkih do ekonomskih i kulturnih, određuju i oblike primjene specijalnog rata u konkretnoj situaciji. Autor navodi osnovne ciljeve velikih sila u vođenju specijalnog rata s gledišta globalnih interesa u određenome trenutku. Vilić opisuje i specijalni rat kao skup brojnih radnji, te istražuje organe i snage za njegovo vođenje (organi obavještajne službe, organi u vojnim komandama, razne institucije i organi, odnosno jedinice za psihološko-propagandnu aktivnost).

U drugom dijelu knjige autor istražuje primjere specijalnog rata protiv SFRJ. Ukazuje na uzroke zbog kojih reakcionarne snage napadaju SFRJ, pripremajući pri tome razne doktrine i strategije specijalnog rata, te na oblike i metode njegove primjene.

U završnom dijelu Vilić opisuje ciljeve psihološko-propagandne aktivnosti prema našoj zemlji, koji se svode na umanjivanje značaja SFRJ i njezina ugleda u svijetu te, u širem smislu, na diferenciranje i razbijanje pokreta ne-

svrstanih, njegove konstruktivne i mir-
roljubive politike.

U trećem dijelu knjige »Općenarodna odbrana i društvena samozaštita protiv specijalnog rata i oružane agresije«, Ate-
ljević prikazuje društvene, klasne i poli-
tičke osnovne obrane i zaštite SFRJ. Au-
tor ukazuje da sistem općenarodne obrane i društvene samozaštite čini u cje-
lini snagu obrane i zaštite jugoslavenske zajednice od svih oblika i metoda spe-
cijalnog rata i oružane agresije. On po-
tom analizira osnovne subjekte i čim-
benike toga sistema, odnose što se us-
postavljaju u njemu, kao i druge, re-
levantne aspekte problema.

Ova studija predstavlja značajan do-
prinos našoj političkoj teoriji i podsti-
cajan teorijsko-metodološki okvir za
sociološku i politologijsku analizu spe-
cijalnog rata kao osobena oblika prim-
jene sile u suvremenim međunarodnim
odnosima. Knjiga može poslužiti ne samo
onima koji se stručno bave problemima
specijalnog rata, nego i širem krugu či-
talačke publike.

Ivan Martinović

Recenzija

UDK 327.84 (47-41)

Viktor Suvorov

Soviet Military Intelligence

Hamish Hamilton, London 1984.

U toku 1984. jedna od najčitanijih
knjiga u Velikoj Britaniji, reklamirana
u britanskoj štampi tokom čitave godi-
ne kao »supereksplzivno štivo«, svakako
je obavještajni priručnik kojeg je napisao
stanoviti »Viktor Suvorov«, a govori o
sovjetskoj vojnoj obavještajnoj službi.
Spomenuti »Suvorov«, dakako, uopće ne
postoji. Knjigu je, u stvari, za štampu
prilagodio analitički štab iz Zajedničkog
obavještajnog komiteta (JIC) u kojemu
su okupljeni predstavnici svih važnijih
britanskih obavještajnih službi — Tajna
obavještajna služba SIS ili MI6, Vojno-
obavještajna služba DIS, te Služba si-

gurnosti MIS ili MI5 (kontraobavještajna
služba).

Britanski obavještajci i analitičari ovu
su knjigu u prvoj verziji napisali u su-
radnji sa spomenutim »Viktorom Suvorov-
rovim«, što je zapravo pseudonim iza
kojega se krije bivši obavještajni oficir
sovjetske armije (po činu kapetan) koji
je na Zapad pobjegao zajedno s obitelji
sredinom sedamdesetih godina (aktivno
je operirao u Čehoslovačkoj 1968. go-
dine; do sada objavio u Velikoj Brita-
niji knjige *Oslobodioci* i *Unutar sovjetske
armije*).

Zatim pomoćnici i suferi »Viktora
Suvorova« finalnoj verziji rukopisa do-
daju i svjedočenja generala sovjetske
vojnoobavještajne službe GRU (Glavnoe
razvedyvatelnoe upravlenie), koji je
u listopadu 1983. godine prebjegao u
Tursku i bio nekoliko mjeseci saslušava-
van od strane CIA-e.

Konačno, početkom 1984. prvo u lon-
donskim knjižarama, a zatim i širom
Velike Britanije, uključujući i zemlje
Commonwealtha, pojavljuje se ovaj, sa
stručne i tehničke strane nesumnjivo ko-
ristan priručnik, ali s političkog i ideo-
loškog stajališta jedna od najkrupnijih
podvala na području publicistike tog
žanra u posljednjih nekoliko desetljeća.
Čitajući knjigu (inače, ne slučajno, po-
svećenu pukovniku GRU-a Olegu Pen-
kovskom, svojevremeno špijuni MI6 i
CIA-e »velikog kalibra-«) uočavaju se
vrlo brzo dvije stvari.

Prvo, oni koji su je napisali s toliko
mržnje govore o sovjetskoj armiji i so-
vjetskom rukovodstvu da zainteresirani,
ali objektivni čitalac naprosto preskače
te stranice koje podsjećaju na najrnju
antikomunističku propaganu iz 50-tih
godina, te su čak i mnogi konzervativni
britanski listovi s neskrivenim cinizmom
i ironijom komentirali te retke, tvrdeći
da je takav »hladnoratovski naboj očito
namijenjen javnosti zemalja engleskoga
governog područja u Africi i Aziji«.

Druge stvari, na koju valja skrenuti
pažnju, jest još jedna, po mišljenju up-
ravo britanskih recenzenata i novinskih
kritičara, vješto smišljena podvala. Od
prve do zadnje stranice knjige, kroz
svako od 21 poglavlja, njezini pravi
autori (britanska obavještajna zajednica
i CIA) toliko su se trudili da pišu en-
gleski onako kako to navodno rade Rusi
(ali kad ga govore) da su neke konstruk-
cije rečenica i gramatičke pogreške tako
karikirane da se čovjek može samo gro-
hotno nasmijati i odmah shvatiti naiv-
nost takva posla, u kojem je rukopis

namjerno pušten bez redigiranja i lektoriranja.

No, kad su u pitanju stručni dometi knjige, pogotovo u onom dijelu gdje se govori o činjenicama vezanim uz sovjetski vojnoobavještajni aparat, onda se mora priznati da brojni shematski prikazi strukture odjela GRU-a, opis jedinica za specijalna djelovanja i mjesto sovjetske vojne obavještajne službe u sistemu sigurnosti SSSR-a (GRU je klasificiran kao »jedinica odjel 44388« koji obuhvaća 18 vojnih okruga i 4 grupe armija) zadržavaju čitaočevu pažnju i prisiljuju ga da unatoč svim zamkama izdrži u budnom stanju do posljednje stranice.

Posebno su zanimljiva ona poglavlja koja govore o Odsjeku specijalne namjene u GRU ili »Odsjeku Specnaz« (Odsjek »specijalnog naznačenja«), zaduženu da se bavi pripremom i izvodenjem akcija na neprijateljskom teritoriju, likvidiranjem političkih i vojnih lidera, razaranjem linija veze i opskrbe, izvodenjem diverzantskih operacija radi potkopavanje protivnikove volje za nastavljanjem borbe. Obuka oficira i drugog osoblja ovog Odsjeka obavlja se na Trećem fakultetu Vojno-diplomatske akademije, a djelomično i na Vojnoj akademiji Frunze. Oni su prava elita sovjetskih oružanih snaga, a u te jedinice specijalne namjene ulaze samo kandidati s diplomom tehničkog fakulteta, s dobrim poznavanjem elektronike (prednost imaju vrsni poznavalaci američkih raketnih sistema zemlja-zemlja i zemlja-zrak), te savršenim znanjem evropskih, azijskih i afričkih jezika.

»Viktor Suvorov« i autori tvrde da se preteča »Specnaz« javlja već nekoliko mjeseci nakon pobjede oktobarske revolucije. U proljeće 1918. pored klasičnih obavještajnih organizacija, mlada sovjetska država formira sasvim novi tip obavještajne službe koju tvore specijalni lažni odredi (prerušeni u neprijateljske uniforme), nazvani »konjicom za specijalne zadatke«, s osnovnom namjenom da izvršuju prepađe duboko u pozadini neprijatelja. Zarobljavali su isključivo oficire, osobito štabne, prikupljali informacije o neprijateljskim položajima i aktivnostima, potkopavali, a ponekad i fizički uništavali neprijateljski komandni sastav i obavještajnu strukturu. Godine 1920. na poljskoj fronti, u okviru konjičkih jedinica Crvene armije, postojala je posebna konjička brigada za »specijalne zadatke«. Imala je više od dvije tisuće najboljih konjanika

(preodjevenih u poljske uniforme) i bila elitna snaga svoga vremena. Nekoliko desetljeća kasnije te »lažne« i »prerušene« jedinice dobile su ime Specnaz, koje sada nose svi specijalni odredi GRU-a.

»Suvorov« nadalje navodi da na teritoriju SSSR-a pripadnici Specnaza danas nose uniforme zračnodesantnih i pomorskodesantnih jedinica, dok su u zemljama članicama Varšavskog ugovora prerušeni u uniforme pomoćnog odreda, obično u jedinicama veze. »Specnaz« operiraju u formacijama od čete do brigade, a za specijalističke zadatke obučavaju se i na Fakultetu Specnaza pri Višoj školi za padobrance u Rjazanu.

Četa Specnaza u kopненоj vojsci broji 115 padobranaca-obavještajaca, a u vojno-pomorskoj varijanti ima i borbeni plivački vod (ljudi-žabe, podvodni diverzanti, ronionci-mineri) i po jednu džepnu podmornicu. Brigada Specnaza broji 900-1300 ljudi raspoređenih u štabne čete, padobranske bataljone, četu veze i jedinice za podršku.

Dok su u miru specijalci Specnaza orijentirani isključivo na prikupljanje obavještajnih informacija, u ratu oni postaju prvoklasnim diverzantima, čiji je osnovni zadatak da na neprijateljskom teritoriju (u dubini od 100 do 1000 km od vlastitih baza) onesposobljavaju energetske i transportne ciljeve, elektrane i termocentrale, dalekovode, naftovode, plinovode, mostove, tunele i željeznice. Isto tako, odredi Specnaza tada napadaju, uništavaju ili zarobljavaju neprijateljske štabove, komandne točke i točke političkog odlučivanja. U toj varijanti, tvrdi »Suvorov«, ove vojne intelektualce nazivaju još i »rezačima vrata« čiji se ukupni broj u miru kreće od 27 000 do 30 000 vojnika i oficira, dok se, nakon mobilizacije, njihov broj može povećati četiri do pet puta pozivanjem rezervista koji su ranije služili u ovim odredima.

Iako se sastoji od dva dijela (povijesti i sadašnjosti) *Sovjetska vojna obavještajna služba* autora »Suvorova« i kompanije u cjelini je štivo koje upozoruje i poučava, prije svega, zapadnu javnost kako se ubuduće treba vladati prema SSSR-u i rastućoj »komunističkoj opasnosti«. No, kada se pročita ono što je od tih pouka već dosad objavljeno u stručnim časopisima na Zapadu (a najviše u Velikoj Britaniji, SAD i SR Njemačkoj) samo politički nepismena osoba neće zaključiti da su »Suvorov« i ostali sovjetski prebjezi, u suštini iz-

dajnici i plaćenici, pod pseudonimima potpisivali isključivo ono što su željeli njihovi novi šefovi i koautori. To nije ništa novo, ali to valja stalno imati na umu.

Fran Višnar

Prikaz

UDK 061 : 32 (042.4)

Okrugli stol

Interesi i politika

U Zagrebu je 15. i 16. ožujka 1985. godine održan međunarodni okrugli stol *Interesi i politika*, u organizaciji IPSA-e (International Political Science Association), Saveza udruženja za političke nauke Jugoslavije i Politološkog društva Hrvatske.

Okruglom stolu *Interesi i politika* prisustvovalo je i aktivno sudjelovalo dvadesetak istaknutih političkih znanstvenika iz svijeta, među kojima i predsjednik IPSA-e Klaus von Beyme i većina članova Izvršnog komiteta IPSA-e, te dvadesetak istaknutih politologa iz Jugoslavije.

Kategorija interesa jedna je od temeljnih kategorija političke analize i političke znanosti. Pojam interesa ima različita značenja u pojedinim teorijskim paradigmatama i znanstvenim disciplinama. Svrha Okruglog stola bila je da raspravi valjanost pojedinih određenja pojma interesa za politologijsku analizu, unaprijedi spoznaju faktora koji u pojedinim društvima primarno određuju konstituciju interesa, usporedi različite načine posredovanja interesa, te propita valjanost postojećega kategorijskog aparata politologije.

Prilozi sudionika bili su raspoređeni u četiri osnovna tematska područja:

I Općenito o interesu

(1) S. M. Lozada (Argentina), »O interesu općenito i opći interes«,

(2) Adolf Bibič (Ljubljana), »Dobrovoljna udruženja u političkom sistemu samoupravnog pluralizma«,

(3) Žarko Puhovski (Zagreb), »Interesi i etika«,

(4) Vera Kržišnik-Bukić (Banja Luka), »Priroda interesa«,

(5) Vučina Vasović (Beograd), »Interesi i demokracija«.

II Federalizam i pluralizam

(1) D. Elazar (Izrael), »Federalizam«,

(2) R. Miller (Australija), »Aktivnosti interesnih grupa u federalnim sistemima: neke australsko-jugoslavenske usporedbe«,

(3) Vojislav Stanovčić (Beograd), »Interesi i federalna politička struktura«,

(4) Zvonko Lerotić (Zagreb), »Može li ideja etatizma biti mit?«

III Alternativni interesi

(1) K. von Beyme (SR Njemačka), »Novi društveni pokret i formulacija teorije 'alternativnog' interesa u Njemačkoj«,

(2) G. Skilling (Kanada), »Pokreti za mir i ljudska prava na Istoku i Zapadu«,

(3) Nenad Prelog (Zagreb), »Evolucija ekološkog 'pokreta'«,

(4) Inge Perko-Šeparović (Zagreb), »Mogućnost artikuliranja alternativnih interesa u jugoslavenskom sistemu samoupravljanja«.

IV Komparativni pristup

(1) J. Hayward (Velika Britanija), »Odnosi interesnih grupa i vlada u pluralističkim zajednicama: grupe za pritisak i potisnute grupe u Francuskoj«,

(2) Ivan Šiber (Zagreb), »Razlozi dominacije teritorijalnih interesa u političkom sistemu Jugoslavije«,

(3) J. Trent (Kanada), »Interes i politika: pogled iz Kanade«,

(4) Ivan Grdešić (Zagreb), »Interesi i moć: sadržaj rada općinskih skupština«,

(5) R. Meritt (SAD), »Problem artikuliranja lokalnih interesa«,

(6) Najdan Pašić (Beograd), »Pluralizam interesa u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja: primjer Jugoslavije«,

(7) J. Meisl (Kanada), »Usklađenje javnih i privatnih interesa u javnom informiranju: primjer Kanade«,

(8) N. Okwudiba (Nigerija), »Etnički interesi u politici Nigerije«,

(9) Gordana Vlačić (Zagreb), »Odnos klasnog i nacionalnog interesa u programskim osnovama KPJ (1919—1935)«,

(10) J. Wiatr (Poljska), »Artikulacija interesa u lokalnoj politici Poljske«,

(11) L. S. Rathore (Indija), »Agregacija interesa u federalnom sistemu Indije«,

(12) Mićo Carević (Banja Luka), »Interesi — žarišta društvenih odnosa«,

(13) R. H. Röder (DR Njemačka), »Interesi u političkom sistemu DR Njemačke«,

(14) Nikola Vujnović (Sarajevo), »Samoupravno usklađivanje opštih i pojedinačnih interesa u udruženom radu«,

(15) Balša Spadijer (Beograd), »Savez komunista i pluralizam samoupravnih interesa«,

(16) Miroslav Vujević (Zagreb), »Motivacija, javnost i kvorum u društvenom odlučivanju«,

(17) R. Meritt (SAD), »Reprezentacija interesa u američkom federalizmu«,

(18) Abedin Ferović (Priština), »Društveni dogovori i samoupravni sporazumi kao osnovni metod usklađivanja i sinteze samoupravnih interesa«,

(19) Mijat Damjanović (Beograd), »Institucije i interesi«,

(20) W. Smirnov (SSSR), »Politički interesi u uvjetima scijalizma«.

Sudeći prema izjavama sudionika i odjeku u znanstvenoj i stručnoj javnosti, ovaj je međunarodni skup ne samo uspješno organiziran, nego je i pružio mogućnost svestrane rasprave o izabranoj temi. Skup je, također, pokazao da politička znanost u Jugoslaviji prati razvoj političke znanosti u svijetu i da se unutar nje razvijaju specifični pristupi koji ukazuju na raznolikost interesa i korištenih metodoloških pristupa u teorijskoj analizi i empirijskom istraživanju političkih fenomena.

Ivan Grdešić